॥ ૐ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.

ગુજરાતી સરલાર્થ.

રચનાર:—

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયના મહારાજશ્રી

અખંડાનંદની રચેલી

તેમની આવૃત્તિ છઠ્ઠીમાંથી

પ્રગટ કરનાર:-શા. હરિદાસ જાદવજી,
નરનારાયણનુ મંદિર, કાલકાદેવી રસ્તો, મુંબઈ, ૨.

છાપનાર: મગનલાલ જગજીવનદાસ,
શ્રી 'સરસ્વતી' છાપખાનું, ૩૫૬, નાગદેવી, રસ્તો, મુંબઈ, ૩.

આવૃત્તિ ૧લી.] [પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૯.] [સને ૧૯૨૩.



ॐ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

ગુજરાતી સરલાર્થ.

અધ્યાય ૧ લો:—અર્જુનવિષાદયોગ.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—

હે સંજય! કુરૂક્ષેત્રની ધર્મ ભૂમિમાં યુદ્ધ કરવાના નિશ્ચયથી એકઠા થએલા મારા પુત્રોએ તેમજ પાંડવોએ પછી શું કર્યું! ૧

સંજય બોલ્યા:—

તે સમયે પાંડવોના સૈન્યને યુદ્ધરચનામાં ગોઠવાયેલું જોઇને રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે જઇને આવાં વચન બોલ્યો. ૨

હે આચાર્ય! પાંડવોની આ મોટી સેના જુઓ. આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેની વ્યૂહ રચના કરેલી છે. ૩

એ સેનામાં મોટા ધનુષ્યને ધારણકરનારા, શૂરવીર અને યુદ્ધમાં ભીમ અને અર્જુનના જેવા યુયુધાન, વિરાટ અને મહારથી દ્રુપદ છે. ૪

અને ધૃષ્ટકેતુ, ચેકીતાન તથા કાશીરાજ જેવા પરાક્રમી તેમજ પુરૂજીત, કુંતીભોજ અને શૈબ્ય જેવા શ્રેષ્ઠ નરો છે. ૫

વળી મહા પરાક્રમી યુધામન્યુ, મહા બળવાન ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો, એ સર્વે મહારથીઓ પણ છે. ૬

હે દ્વિજોત્તમ! આપણામાં જેઓ શ્રેષ્ઠ છે તે હવે સાંભળો. મારી સેનાના મુખ્ય નાયકોનાં નામ પણ હું આપની જાણ માટે કહું છું. ૭

આપ, ભીષ્મ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જય મેળવનારા એવા કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા, તથા ૮

મારે માટે પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરે એવા પણ બીજા શૂરપુરૂષો બહુ છે, અને તેઓ સર્વ નાના પ્રકારનાં શસ્ત્ર વાપરવામાં કુશળ તેમજ યુદ્ધ કરવામાં અતિ પ્રવીણ છે.

આ આપણું સૈન્ય અગણિત અને ભીષ્મ વડે રક્ષાયલું છે, અને તેઓનું સૈન્ય થોડું તથા ભીમવડે રક્ષાયલું છે. ૧૦

તો હવે વ્યૂહમાં પેસવાના સર્વ માર્ગોમાં આપ તેમજ અન્ય સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ઉભા રહીને ભીષ્મનુંજ રક્ષણ કરો. ૧૧

તે પછી સર્વ કૌરવોમાં વૃદ્ધ અને પ્રતાપવાન એવા ભીષ્મપિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજે એવી સિંહગર્જના કરીને પોતાનો શંખ વગાડયો. ૧૨

તે પછી એકી વખતે શંખ, નગારાં, મૃદંગ, ઢોલ અને રણશિંગાં વાગવા લાગ્યાં અને તેનો નાદ ઘણો મોટો થઇ રહ્યો. ૧૩

પછી ધોળા ઘોડાવાળા મહાન રથમાં બેઠેલા માધવ અને અર્જુન પણ પોતપોતાના દિવ્ય શંખો વગાડવા લાગ્યા.

શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય નામનો, અર્જુને દેવદત્ત નામનો અને મહા પરાક્રમી ભીમે પૌંડ્ર નામનો પોતાનો મોટો શંખ વગાડયો. ૧૫

કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય, નકુલે સુઘોષ અને સહદેવે મણિપુષ્પક નામના શંખ વગાડયા. ૧૬

હે પૃથ્વીપતિ ! મહા ધનુષધારી કાશીરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, જીતાય નહિ એવો સાત્યકી, દ્રુપદ દ્રૌપદીના પુત્રો અને મહાબાહુ અભિમન્યુ એ સર્વ પોતપોતાના જુદા જુદા શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૭–૧૮

આકાશ અને પૃથ્વીને ગજાવી મૂકતા તે પ્રચંડ શંખનાદોએ કૌરવોનાં હૃદયને ચીરી નાખ્યાં. ૧૯

તે પછી હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! યુદ્ધ માટે ગોઠવાઇને ઉભેલા કૌરવોને જોઇને હનુમાનની ધ્વજાવાળા અર્જુન ધનુષ ઉઠાવીને યુદ્ધનો આરંભ કરવા અગાઉ શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે આવું વચન બોલ્યાઃ–

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે અચ્યુત ! મારો રથ આ બંને સેનાઓની મધ્યમાં લઇ જઇને ઉભો રાખો એટલે હું આ યુદ્ધની ઈચ્છાથી તૈયાર થઇ ઉભેલા સર્વને જોઇ લઉં, અને આ રણસંગ્રામમાં કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તે જોઉં તથા દુર્બુદ્ધિ કૌરવોનું ભલું કરવાની ઈચ્છાથી જેઓ યુદ્ધ કરવાને એકઠા થએલા છે તેમને પણ જોઇ લઉં. ૨૧–૨૨–૨૩

સંજય બોલ્યા:--

હે ધૃતરાષ્ટ્ર! આ પ્રમાણે અર્જુને કહેવાથી શ્રીકૃષ્ણે બંને સેનાની વચ્ચે તે ઉત્તમ રથને ઉભો કર્યો અને ભીષ્મ, દ્રોણ તથા સર્વ રાજાઓની સામે "હે પાર્થ! આ ભેગા થયેલા કૌરવોને જો." એમ તેમણે કહ્યું. ૨૪-૨૫

ત્યાં અર્જુને બંને સેનાઓમાં પોતાના કાકા, દાદા, આચાર્યો, મામાઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરાઓ તથા ઉપકાર કરનારાઓને ઉભેલા જોયા. આપ્રમાણે પોતાના બાંધવાદિને યુદ્ધસ્થળમાં ઉભેલા જોતાંજ અર્જુન કરૂણાના અત્યંત આવેશમાં આવી જઇને આવું બોલ્યા. ૨૬-૨૭

અર્જુન બોલ્યા:—

હે કૃષ્ણ! યુદ્ધની ઇચ્છાથી ઉભેલા આ સ્વજનોને જોઇને મારાં ગાત્ર શિથિલ થાય છે, મુખ સુકાઇ જાય છે, શરીરમાં કંપારી છુટેછે અને રૂવાં ખડાં થાય છે. ૨૮-૨૯.

વળી ગાંડીવધનુષ હાથમાંથી સરી પડેછે, ચામડીમાં ઘણો દાહ થાયછે, ઉભો રહેવાને પણ હું શક્તિવાન નથી, મારૂં મન જાણે ભમેછે. ૩૦

વળી હે કેશવ! હું વિપરીત ચિન્હો જોઉંછું અને યુદ્ધમાં સ્વજનોને મારવાથી કલ્યાણ જોતો નથી. ૩૧

હે શ્રીકૃષ્ણ ! તેઓને હણવાથી મળનારા વિજયને, રાજ્યને કે સુખોને હું ઇચ્છતો નથી. હે ગોવિંદ ! એવી રીતે મેળવેલા રાજ્યથી, ભોગથી કે જીવતરથી અમને શું લાભ થનાર છે ? ૩૨

અમે જેઓને માટે રાજ્ય, ભોગો અને સુખને ઇચ્છીએ, તેઓ તો બધા પોતપોતાના પ્રાણ અને ધનને તજીને અહીં યુદ્ધમાં ઉભેલા છે. ૩૩

આ આચાર્યો, પિતા, પુત્રો, દાદા, મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળા અને બીજા સંબંધિઓ મને હણતા હોય અથવા મને ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તોપણ હે મધુસૂદન ! હું તેઓને હણવા ન ઈચ્છું, તો પૃથ્વી માટે કેમજ ઇચ્છું ? ૩૪–૩૫

વળી હે જનાર્દન ! કૌરવોને હણવામાં પ્રીતિ પણ કેમ થાય ! એઓ આતતાયીઓ છે તોપણ તેમને હણવાથી તો અમને પાપજ બેસે. ૩૬

તે માટે અમારે અમારા બંધુ કૌરવોને હણવા ઘટીત નથી. હે માધવ ! સ્વજનોનેજ હણીને અમે સુખી કવી રીતે થઇએ ? ૩૭

લોભવડે બુદ્ધિ મારી જવાથી કૌરવો કુળક્ષયના દોષને અને મિત્રદ્રોહના પાપને સમજતા નથી, પરંતુ હે જનાર્દન ! કુળનાશના દોષને જાણનારા અમોએ પણ એ પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવાનું કેમ ન સમજવું ? ૩૮–૩૯

કુળનો ક્ષય થવાથી કુળના સનાતન ધર્મો નાશ પામે છે અને ધર્મનષ્ટ થતાં કુળને અધર્મ દબાવી લેછે; અધર્મ વધવાથી કુળની સ્ત્રીઓ બહુ દૂષિત થાય છે અને હે વાર્ષ્ણેય ! દૂષિત સ્ત્રીઓથી વર્ણસંકર પ્રજા જન્મેછે. ૪૦–૪૧

વર્ણસંકર પ્રજા કુળને અને કુળઘાતકને નરકમાંજ નાખેછે અને તેઓના પિતૃઓ પણ પિંડોદકાદિ ક્રિયા વિના પતન પામેછે. ૪૨

કુળઘાતકોના અને પ્રજાને વર્ણસંકર કરનારાઓના એવા દોષોને લીધે હમેશના જાતિધર્મો તથા કુળધર્મો પણ નાશ પામેછે. ૪૩

અને જેઓના કુળધર્મો નાશ પામ્યા હોય એવા મનુષ્યોનો હે જનાર્દન ! અવશ્ય નરકમાં વાસ થાયછે એવું અમે સાંભળ્યું છે. ૪૪

અહો ! અમે મહાન્ પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ, કારણકે આ રાજ્યસુખના લોભને લીધેજ અમે પોતાના બંધુઓને હણવાને ઉભા થયા છીએ. ૪૫

એ કરતાં તો શસ્ત્રવાળા કૌરવોજ જો મને સામો ન થનારને અને શસ્ત્ર વિનાનાને આ સ્થળે હણે તો તેથી મારૂં વધારે હિત થાય. ૪૬

સંજય બોલ્યાઃ—

શોકથી વ્યાકુળ થયેલા મનવાળા અર્જુન એવું કહીને ધનુષબાણ રણભૂમિમાં ત્યજી દઇને રથ ઉપર બેસી ગયા. ૪૭

અધ્યાય પહેલો સમાપ્ત.

—:૦:—

અધ્યાય ૨ જો:—સાંખ્ય યોગ.

સંજય બોલ્યા:—

એવા દયાના આવેશવાળા, આંસુભર્યાં વ્યાકુળ નેત્રવાળા અને શોક કરતા અર્જુનને જોઇ મધુસૂદન આવાં વચન બોલ્યા. ૧

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

આવા વિપરીત સમયે હે અર્જુન ! આ અનાર્યના જેવો, અધોગતિ આપનારો અને અપકીર્તિકારક મોહ તને ક્યાં ઉપજી આવ્યો ? ૨

હે પાર્થ ! આમ કાયર થા નહિ; એ તને છાજતું નથી; હે શત્રુને તપાવનાર ! હૃદયની એ તુચ્છ દુર્બલતાને ત્યજીને ખડો થઇ જા. ૩

અર્જુન બોલ્યા:—

હે મધુસૂદન ! હે અરિસૂદન ! પૂજનીય ભીષ્મ અને દ્રોણાદિ સાથે હું બાણથી કેમજ લડું ? ૪

એવા મહાનુભાવ ગુરૂજનોને હણવા કરતાં તો આલોકમાં ભિક્ષાથી જીવવું સારૂં છે. ધનના ઓશીયાળા ગુરૂઓને હણીને પણ મારે આલોકમાં તેમના લોહીથી ખરડાયલા ભોગો ભોગવવા પડે. ૫

વળી બેમાંથી કયો પક્ષ બળવાન છે તથા અમે જીતીશું કે તેઓ, તે પણ હું જાણતો નથી. વળી જેઓને હણીને અમે જીવવા પણ ઈચ્છીએ તે કૌરવો તો સામેજ ઉભેલા છે! ૬

દીનતાના દોષથી મારો સ્વભાવ દબાઇ ગયો છે અને સ્વધર્મનો નિર્ણય કરવામાં ચિત્ત મૂઢ બની ગયું છે, માટે આપને પૂછુંછું કે મારે માટે જે નક્કીપણે કલ્યાણકારક હોય તે વાત મને કહો. હું આપનો શિષ્ય છું અને આપને શરણે છું. મને ઉપદેશ આપો. ૭

પૃથ્વીનું શત્રુ વિનાનું અને સર્વ સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય અને દેવતાઓનું રાજ્ય પામ્યા છતાં પણ આ ઈંદ્રિયોનું શોષણ કરનારા મારા શોકને શમાવે એવું કશુંજ તેમાં હું નથી જોતો. ૮

સંજય બોલ્યાઃ—

ગુડાકેશ અર્જુન, ગોવિંદ પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહીને અને છેવટે "યુદ્ધ નહિ કરૂં" એમ કહીને મૌન રહ્યા. ૯

હે ધૃતરાષ્ટ્ર! એ પ્રમાણે બેઉ સેનાની મધ્યે ખેદ પામતા તે અર્જુનને હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણે હસતા હોય તેમ આ વચન કહ્યાંઃ— ૧૦

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

શોક નહિ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો તું શોક કરેછે અને વાણી તો જ્ઞાનીના જેવી બોલેછે, પરંતુ જ્ઞાનીઓ કાંઇ મરેલાનો કે જીવતાનો શોક કરતા નથી. ૧૧

આ જન્મની પૂર્વે હું ન હતો કે તું ન હતો કે આ રાજાઓ ન હતા એવું પણ નથી, તેમ આ શરીરો મુવા પછી પણ આપણે સર્વ નહિ હોઇએ એમ બનવાનું નથી. ૧૨

આ દેહમાં જીવાત્માને જેમ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા નક્કીપણે પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે દેહ પડયા પછી પાછો બીજો દેહ પણ તેને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; માટે ધીર પુરુષો "દેહ મરતાં જીવપણ મરી ગયો" એવી ભ્રાન્તિ લાવતા નથી. ૧૩

એજ પ્રમાણે ઠંડી, ગરમી અને સુખદુઃખને આપનારા આ જગતના બાહ્ય પદાર્થો પણ હે કૌંતેય! આવવા જવાના સ્વભાવવાળા અને અનિત્ય છે, માટે હે ભારત! તેઓને તું સહન કર. ૧૪

અને હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! જેને તે પદાર્થો પીડા કરતા નથી અને જેને સુખ–દુઃખ બંને સમાન છે, તેવો ધીર પુરુષજ અમૃતત્વને એટલે બ્રાહ્મી સ્થિતિ અથવા મોક્ષને પામેછે. ૧૫

જે મૂળેજ નથી તે કદી થવાનું નથી, અને જે છે તે કદી 'નથી' (નાશ) થવાનું નથી. એ 'છે' અને 'નથી' નું–એટલે કે સત્ અસત્ બંનેનું–ખરૂં રહસ્ય તત્વદર્શીઓએજ જોયું છે. ૧૬

જે આત્માવડે આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે તેને તું અવિનાશી જાણ. આ અવિનાશી આત્માનો વિનાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

શરીરમાં રહેલા એ નિત્ય, નાશરહિત અને અમાપ એવા આત્માનાં આ શરીરોનેજ નાશવંત કહેલાં છે માટે હે ભારત! તું યુદ્ધ કર. ૧૮

આ આત્માને જે હણનારો જાણેછે અને જે એને હણાયલો માનેછે, તે બંનેનું જાણવું ખરૂં નથી, કેમકે તે હણતોએ નથી ને હણાતોએ નથી. ૧૯

વળી તે કદી પણ જન્મતો કે મરતો નથી, તેમજ તે પૂર્વે ન હતો કે ભવિષ્યમાં નહિ હોય એમ પણ નથી. તે (આત્મા) તો અજન્મા, સદાય રહેનારો, અમર અને પુરાતન છે. શરીર હણાવાથી તે હણાતો નથી. ૨૦

એ પ્રમાણે આત્માને નાશરહિત, નિત્ય, અજન્મા અને અવિકારી જાણનારો પુરૂષ કોને અને કેવી રીતે હણે અથવા હણાવે? ૨૧

. મનુષ્ય જેમ જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજીને બીજાં નવ વસ્ત્રોને પહેરેછે, તેમ જીવાત્મા પણ જૂનાં શરીરોને ત્યજીને બીજાં શરીરો ધારણ કરેછે. ૨૨

એ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સુકાવી શકતો નથી. ૨૩

નિશ્ચય આ આત્મા છેદાય નહિ તેવો, બળાય નહિ તેવો, પલળે નહિ તેવો તથા સુકાય નહિ તેવો છે. વળી તે નિત્ય, સર્વવ્યાપી, સ્થિર, અચળ અને અનાદિ છે. ૨૪

આ આત્મને અવ્યક્ત (ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય તેવો) અચિંત્ય (મનવડે ચિંતવી શકાય નહિ તેવો) અને અવિકારી પણ કહ્યો છે, માટે તેને તેવોજ જાણીને તારે તેને શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૫

વળી એ આત્માને તું સદાય જન્મમરણ પામ્ય કરનારો માને તોપણ હે મહાબાહો! તેનો તારે શોક કરવો ઘટિત નથી. ૨૬

કારણકે જન્મે તેનું મૃત્યુ નક્કી છે, તેમ મરનારને જન્મ નક્કી છે, માટે એ ટાળી ટળે નહિ એવી વસ્તુને તારા મત પ્રમાણે પણ તારે શોક કરવો ઘટિત નથી. ૨૭

હે ભારત ! આ સર્વ પ્રાણીઓ આરંભમાં અવ્યક્ત (અદ્રશ્ય), મધ્યકાળમાં વ્યક્ત (દેખાય તેવા) અને મરણ થએ પાછાં અવ્યક્તજ થનાર છે, તો પછી તેમાં શોક કરવાનો ક્યાં રહ્યો ? ૨૮

કોઇ આ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો જુવેછે, કોઇ તેને આશ્ચર્ય જેવો કહેછે, કોઈ તેને આશ્ચર્ય જેવો શ્રવણ કરેછે અને કોઇ તેને તેવો સાંભળવા છતાં પણ જાણી શકતો નથી.

હે ભારત ! સર્વના શરીરમાં રહેલો આ આત્મા કદી પણ મરે નહિ તેવો છે, તે માટે સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી. ૩૦

વળી સ્વધર્મ તરફ જોતાં પણ યુદ્ધથી ડગવું તને યોગ્ય નથી, કેમકે ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ યુદ્ધથી વિશેષ શ્રેયસ્કર બીજું કાંઇજ નથી. ૩૧

હે પાર્થ ! દૈવઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થએલા સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વારરૂપ આવું યુદ્ધ ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિઓનેજ પ્રાપ્ત થાયછે. ૩૨

માટે જો આ ધર્મયુદ્ધ તું નહિ કરે તો તારો ધર્મ અને કીર્તિ ખોઈ પાપને પામીશ. ૩૩

લોકો સદાકાળ તારી અપકીર્તિ ગાશે અને પ્રતિષ્ઠા પામેલા પુરૂષને માટે અપકીર્તિ મરણથી પણ વધારે છે. ૩૪

મહારથીઓ તને રણમાંથી ભયને લીધે હઠી ગયેલો માનશે અને જેઓમાં તું બહુ માન પામેલો છું તેઓમાં તું હલકાઇને પામીશ. ૩૫

તારા શત્રુઓ તારા સામર્થ્યની નિંદા કરીને ઘણા ન બોલવાના બોલ બોલશે, એથી વધારે દુ:ખ બીજું કયું? ૩૬

યુદ્ધ કરતાં જો તું હણાયો તો સ્વર્ગને પામીશ અને જીત્યો તો પૃથ્વીને ભોગવીશ, માટે હે કૌંતેય! યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને ઉભો થા. ૩૭

અને સુખ—દુ:ખ, લાભ—અલાભ તથા જય—પરાજય એ સર્વને સમાન ગણીને યુદ્ધમાં જોડા. એથી તને પાપ લાગશે નહિ. ૩૮

આ પ્રમાણે તને સાંખ્યમાર્ગની બુદ્ધિ કહી. હવે યોગમાર્ગની બુદ્ધિ સાંભળ, કે જે બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરવા છતાં પણ હે પાર્થ! તું કર્મના બંધને તજી શકીશ. ૩૯

વળી આ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરવામાં આ જન્મે સદ્‌ગતિ ન થાય તોપણ થએલું કાર્ય નાશ પામતું નથી અને અન્ય જન્મે તે પુરૂં કરવામાં હરકત આવતી નથી. આમ આ નિષ્કામ કર્મરૂપી ધર્મની શરૂઆત પણ મનુષ્યને છેવટે જન્મ મરણના મહાન્ ભયથી તારેછે. ૪૦

હે અર્જુન ! (આ બેમાંથી અનુકુળ હોય તે) એક માર્ગનો નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ એકજ નિષ્ઠાવાળી હોવાથી શાંત હોય છે, અને એવા નિશ્ચયરહિત મનુષ્યોની બુદ્ધિ અનેક ફાંટાવાળી અને અનંત પ્રકારની હોવાથી અશાંત હોય છે. ૪૧

હે પાર્થ ! વેદમાં કહેલાં સકામ કર્મોનાજ વાદમાં મગ્ન રહી 'વેદમાં એ વિના બીજી કોઇજ બાબતનું પ્રાધાન્ય નથી' એવું બોલનારા અજ્ઞાનીઓ બહુજ છટાથી વાતો કરેછે. ૪૨

વિષયોની કામનાવાળા તથા સ્વર્ગનેજ પ્રાપ્તવ્ય માનનારા તેઓ ભોગ તથા ઐશ્વર્ય મેળવવાને માટે જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી વિશેષ પ્રકારની અનેક ક્રિયાઓ કરવાનું કહેછે. ૪૩

એવી વાણીથી ખેંચાયલા ચિત્તવાળા અને ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં અતિ આસક્તિવાળા મનુષ્યો નિષ્કામ કર્મમાં પ્રવર્તનારી બુદ્ધિ તેમજ એકનિષ્ઠતાની શાંતિ મેળવી શકતા નથી. ૪૪

કર્મકાંડાત્મક વેદો આમ ત્રણ ગુણનીજ બાબતોવાળા છે, માટે હે અર્જુન ! તું ત્રિગુણાતીત, સુખ-દુઃખાદિ

દ્વંદ્વની પરવાવિનાનો, નિત્ય સત્વગુણી સ્વભાવવાળો, યોગક્ષેમની કામના વિનાનો અને આત્માનીજ કામનાવાળો થા. ૪૫

ચોતરફ જળથી ભરપૂર હોય એવા સ્થળે કુવાનું જેટલું પ્રયોજન છે, તેટલુંજ પ્રયોજન બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રાહ્મણને સર્વ વેદોનું છે. ૪૬

કર્મ કરવાં એજ તને યોગ્ય છે; ફળની ઇચ્છા રાખવી એ તને યોગ્ય નથી; માટે કર્મનાં ફળ મેળવવાનો હેતુ તું ન રાખ. વળી અકર્મ-એટલે કર્મથી રહિત—થવાની આસક્તિ પણ તું રાખતો નહિ. ૪૭

હે ધનંજય! આ પ્રમાણે યોગસ્થ થઇને એટલે કે ફળની આસક્તિ તજીને તથા કાર્યની સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમબુદ્ધિ રાખીને તું કર્મો કર. એવી સમબુદ્ધિ અને અનાસક્તિનું નામજ યોગબુદ્ધિ કહેવાય છે. ૪૮

હે ધનંજય! એવી બુદ્ધિ વિનાનાં જે સકામકર્મ તે તો કનિષ્ઠજ છે. માટે તું નિષ્કામ અને સમબુદ્ધિનોજ આશ્રય લે. ફળના હેતુવાળાઓ તો કૃપણ—હલકા અથવા દીન—જ છે. ૪૯

એવી નિષ્કામ અને સમબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય પાપ અને પુણ્ય બેઉથી નિર્લેપ રહેછે માટે તું એ યોગબુદ્ધિનોજ

આશ્રય લે. કર્મમાં એવું બુદ્ધિ કૌશલ્ય, એનુંજ નામ યોગબુદ્ધિ છે. ૫૦

એવી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોજ કર્મનાં ફળોને ત્યજીને તથા જન્મ–મરણના બંધનથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈને તે નિર્વિકાર પરમપદને પામેછે. ૫૧

જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવને સંપૂર્ણ તરી જશે ત્યારે તને પણ સાંભળેલાં અને સાંભળવા યોગ્ય કર્મનાં ફળો ઉપર કંટાળો આવશે. ૫૨

કર્મનાં ફળોને સાંભળી સાંભળીને વિપરીત થએલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે એમ ઉપરામ થઇને સમતા તેમજ નિષ્કામતામાં અચળ થશે, ત્યારેજ તું તે નિર્વિકાર પદને પામીશ. ૫૩

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે કેશવ ! એવા સ્થિર બુદ્ધિવાળા સમભાવી પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? તે કેવું બોલે ? કેવી રીતે રહે ? અને કેવી રીતે ચાલે ? ૫૪

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જ્યારે વૈરાગ્ય પામીને મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓને ત્યજી દેછે અને પોતે પોતામાંજ સંતુષ્ટ રહેછે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

દુ:ખમાં જેને ઉદ્વેગ નથી અને સુખની જેને સ્પૃહા નથી, તથા રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના છુટી ગયાછે એવો મુનિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬

જે સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિરહિત છે અને શુભ કે અશુભ પ્રાપ્ત થવા છતાં જે હર્ષ કે દ્વેષ નથી કરતો તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૭

કાચબો પોતાનાં અંગોને સર્વ તરફથી સમેટી લે તેમ મનુષ્ય જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લેછે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૮

નિરાહારી મનુષ્યના વિષયો છુટેછે પણ વિષયોમાંથી સુખબુદ્ધિ છુટતી નથી; અને સ્થિર બુદ્ધિવાળાની તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ આનંદરૂપ પરમાત્માનો અનુભવ કરીને વિષયોમાંથી સુખબુદ્ધિ પણ નિવૃત્ત થાય છે. ૫૯

એજ પ્રમાણે હે કૌન્તેય! એકલી ઇંદ્રિયોને રોકવાથી તો ગમે તેવા વિદ્વાનના મનને પણ મસ્તાની ઇન્દ્રિયો પરાણે વિષયોમાં ખેંચી જાય છે. ૬૦

માટે સર્વ ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવા ઉપરાંત યોગીએ ચિત્તવડે પણ મારાપરાયણ (પરમાત્મા પરાયણ) થવું જોઇએ. આપ્રમાણે જેની ઇન્દ્રિયો મન સહિત વશ છે તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે. ૬૧

વિષયોનું ચિંતન કરનારા પુરુષને પછી વિષયોમાં આસક્તિ ઉપજેછે, આસક્તિ વધતાં તે વિષયોની કામના જાગેછે અને કામનામાં અંતરાય આવતાં ક્રોધ ઉપજેછે. ૬૨

ક્રોધ વધતાં મોહ થાય છે, મોહ વધવાથી શુભાશુભ વિસરી જઇ ભ્રમ ઉપજેછે; આથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી પુરુષનો પણ નાશ થાય છે. ૬૩

પરંતુ જેના રાગ–દ્વેષ વિતી ગયા છે અને જેનું મન વશ છે, એવો પુરુષ તો સ્વાધિન ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોને ભોગવતો છતો પણ શાન્તિજ પામેછે. ૬૪

શાન્તિથી તેનાં સર્વ દુઃખ હણાઇ જાય છે, અને શાન્ત ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ પણ તરત સ્થિર થાય છે. ૬૫

મનને ઈશ્વરમાં નહિ જોડનારા અયુક્ત મનુષ્યની બુદ્ધિ પણ સ્થિર થતી નથી, તેમ તેને ભાવના પણ થતી નથી. જેને ભાવના નથી તેને શાન્તિ પણ નથી અને શાન્તિ નહિ તેને સુખ ક્યાંથી? ૬૬

જેમ વાયુ જળમાંના નાવને ખેંચી જાય છે, તેમ વિષયોમાં વિચરતી ઇન્દ્રિયોમાંથી પણ ઇન્દ્રિયને આધીન મન થાય છે તે ઇન્દ્રિય અયુક્ત મનુષ્યની બુદ્ધિને હરિ જાય છે. ૬૭

તે માટે હે મહાબાહો! મનને વિરક્ત કરી પરમાત્મામાં જોડવા સાથે જેની ઇન્દ્રિયો પણ સર્વ વિષયોથી રોકેલી છે, તેનીજ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૮

આવી જે સ્થિર બુદ્ધિવાળી સ્થિતિ સર્વ પ્રાણીઓને માટે રાત્રિ જેવી અગમ્ય છે, તે સ્થિતિમાં સંયમી પુરુષ જાગે છે; અને જે રાગદ્વેષવાળી સ્થિતિમાં સર્વ પ્રાણીઓ જાગેછે તે સ્થિતિને સંયમી મુનિ રાત્રિ જેવી જાણેછે. ૬૯

જેમ સર્વ તરફથી ભરપૂર અને અચળ એવા સમુદ્રમાં દેશદેશનાં પાણી સમાતાં રહેછે તેમ, જેના મનમાં ઉઠતી સર્વ કામનાઓ મનને ચળિત ન કરતાં પાછી મનમાંજ સમાઈ જાય છે, તેજ મનુષ્ય શાન્તિને પામેછે. ભોગોની ઇચ્છાવાળો નહિ. ૭૦

જે મનુષ્ય સર્વ કામનાઓને ત્યજી સ્પૃહા, મમતા અને દેહાભિમાન રહિત થઇને વિચરેછે, તેજ પુરૂષ તે પરમ શાન્તિને પામેછે, કે જેનું નામ હે પાર્થ! બ્રાહ્મીસ્થિતિ છે. એ સ્થિતિને પામેલો મનુષ્ય પછી વિષયોમાં મોહ પામતો નથી અને અંતકાળે પણ તે એજ સ્થિતિમાં સ્થિર થઇને બ્રહ્મનિર્વાણને પામેછે. ૭૧

અધ્યાય બીજો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩ જો:—કર્મયોગ.

અર્જુન બોલ્યા:—

હે જનાર્દન! તમે જો કર્મ કરતાં જ્ઞાનબુદ્ધિનેજ શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તો હે કેશવ! આ યુદ્ધરૂપી ઘોર કર્મમાં મને શા માટે જોડો છો? ૧

આપ દ્વિઅર્થી જેવાં વચનોથી મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડવા જેવું કરોછો, માટે તે બેમાંથી એક વાત કે જેથી હું કલ્યાણને પામું તે મને નિશ્ચય કરીને કહો. ૨

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

હે પાપરહિત અર્જુન! આ લોકમાં જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનયોગવડે અને યોગીઓની કર્મયોગવડે એવી બે પ્રકારની નિષ્ઠા મેં આગળ કહી છે. ૩

પણ માત્ર કર્મનો આરંભ ન કરવાથી પુરુષ નિષ્કર્મ ભાવ (મોક્ષ) ને પામતો નથી, તેમજ કર્મનો ત્યાગ કરવા માત્રથી પણ તે સિદ્ધિ (મોક્ષ) ને પામતો નથી. ૪

કોઇપણ મનુષ્ય કર્મ કર્યા વિના ક્ષણવાર પણ રહી શકતોજ નથી, કારણકે પ્રકૃતિજન્ય ગુણો સર્વ પ્રાણીઓ પાસે પરાણે પણ કર્મ કરાવે છે. ૫

જે મૂઢ મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયોને રોકીને મનવડે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરેછે તે મિથ્યાચારી—ઢોંગી કહેવાય છે. ૬

હે અર્જુન! જે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનવડે નિયમમાં રાખી વિષયોમાં આસક્તિ વિનાનો થઈને કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મયોગ આચરેછે તેજ શ્રેષ્ઠ છે. ૭

માટે તું પણ ક્ષત્રિયના ધર્મને અનુસરીને તારે માટે નિર્માણ થયેલું કર્મ કર, કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવું એજ શ્રેષ્ઠ છે. કર્મરહિત થવાથી તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ સિદ્ધ થશે નહિ. ૮

યજ્ઞાર્થે (પ્રભુ પ્રીતિના હેતુવાળાં) કર્મ સિવાયનાં અન્ય (ફળેચ્છા માટે કરાતાં) કર્મોજ આ લોકોને બંધનરૂપ થાય છે, માટે હે કૌંતેય! તું ફળની આસક્તિ તજીને યજ્ઞ અર્થેજ કર્મ કર. ૯

પૂર્વે યજ્ઞ તથા પ્રજાને સૃજીને પ્રજાપતિએ કહ્યું છે કે:—"આ યજ્ઞ કરતા રહીને તમે વૃદ્ધિને પામો અને એ યજ્ઞ તમને કામધેનુની પેઠે ઇષ્ટ ફળને આપનારો થાઓ." ૧૦

"આ યજ્ઞવડે તમે દેવોની સંભાવના કરો અને દેવો તમારી સંભાવના કરો. આ પ્રમાણે એક બીજાની સંભાવના કરતા રહી તમો પરમ કલ્યાણને પામશો." ૧૧

"આમ યજ્ઞથી સંતુષ્ટ થયેલા દેવો તમને મનવાંછિત પદાર્થ આપશે, પરંતુ તેમણે આપેલા પદાર્થ તેમને અર્થે દાનમાં–યજ્ઞમાં આપ્યા વિના જેઓ ભોગવે છે તે તો ચોરજ છે." ૧૨

યજ્ઞનું વધેલું જમનારા શ્રેષ્ઠ જનો સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, અને જે પાપીઓ માત્ર પોતાને માટેજ રાંધે છે તેઓ તો પાપજ ખાય છે. ૧૩

પ્રાણીમાત્ર અન્નવડે પેદા થાય છે, અન્ન વર્ષાવડે થાય છે, વર્ષાદ યજ્ઞવડે થાય છે અને યજ્ઞ કર્મવડે થાય છે. ૧૪

એ કર્મ વેદ બ્રહ્મથી (પ્રેરાઇને) થએલું હોવાથી અને વેદ સર્વ વ્યાપી અક્ષર બ્રહ્મથી (પ્રેરાઇને) ઉદ્ભવેલા હોવાથી હરકોઇ યજ્ઞના મૂળમાં સર્વદા (પ્રેરક રૂપે) તે સર્વવ્યાપી પરમાત્માજ રહ્યા છે એમ સમજ. ૧૫

હે પાર્થ ! આ પરમાત્મપ્રેરિત ચક્રને અનુસરીને જે યજ્ઞ–પરાર્થે નિષ્કામ દાન સેવાદિ કર્મ કરતો નથી, તે

ઇંદ્રિય પરાયણ (સ્વાર્થી) મનુષ્ય પાપી જીવનવાળો હોઇને વૃથાજ જીવેછે. ૧૬

પરંતુ જે મનુષ્ય આત્મામાંજ રમી રહેલો, આત્મામાંજ તૃપ્તિવાળો અને આત્મામાંજ સંતુષ્ટ છે, તેવાને કશુંજ કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૧૭

કેમકે તેને આલોકમાં કર્મ કરવાથી કે નહિ કરવાથી કાંઇજ લાભ હાની નથી, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેનો પોતાનો કાંઇ સ્વાર્થ સંબંધ પણ નથી. ૧૮

તે દશાની પ્રાપ્તિ માટે તારૂં કર્તવ્ય કર્મ સર્વદા ફ્લાસક્તિરહિત થઈને રૂડે પ્રકારે કરતો રહે, કેમકે અનાસક્તપણે કર્માચરણ કરવાથીજ મનુષ્ય તે પરમ દશાને પામેછે. ૧૯

જનકાદિ રાજાઓ પણ કર્મવડેજ એ પરમદશાને પામેલા છે. વળી લોકોના હિત તરફ જોઇને પણ તારે કર્મજ કરવું ઉચિત છે. ૨૦

કેમકે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે કરેછે, તે તે અન્યજનો પણ કરેછે, અને જે વાતને તે પ્રમાણ કરેછે તેજ પ્રમાણે લોકો વર્તેછે. ૨૧

હે પાર્થ ! ત્રણે લોકમાં મારે નથી તો કાંઇ કર્તવ્ય, કે નથી કોઇ અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા જેવી, છતાં પણ હું કર્મ કરૂં છુંજ. ૨૨

કારણકે જો હું સાવધ રહી કર્મમાં ન પ્રવર્તું તો હે પાર્થ ! સર્વ મનુષ્યો મારી પેઠેજ વર્તે. પરિણામે મારા કર્મ ન કરવાથી આ સર્વ લોકો નાશ પામે અને તેથી હુંજ વર્ણસંકરનો કર્તા તથા આ પ્રજાઓનો હણનાર થાઉં. ૨૩—૨૪

માટે હે ભારત ! કર્માસક્ત અજ્ઞાની લોકોની પેઠેજ લોકહિતને ઇચ્છનારા જ્ઞાની પુરુષે પણ અનાસક્તપણે કર્મ કરવાં જોઈએ. ૨૪

વળી કર્મ અને ફળમાં આસક્ત અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં યોગસિદ્ધ કૃતકૃત્ય જ્ઞાની પુરુષે સંશય પણ ઉપજાવવો નહિ, અને રૂડે પ્રકારે કર્મ આચરતા રહીને તેઓ સર્વેને કર્મોમાંજ જોડવા. ૨૬

પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોવડેજ સર્વ કર્મો કરતાં હોવા છતાં દેહાભિમાનથી મૂઢ થએલા મનુષ્યો "હું તે કરૂં છું" એમ વૃથાજ માને છે. ૨૭

હે મહાબાહો ! ગુણ કર્મના વિભાગને યથાર્થ જાણ-નારા તો "ગુણોજ ગુણોમાં વર્તે છે" એમ માનીને તેમાં આસક્ત થતો નથી. ૨૮

પ્રકૃતિના ગુણોમાં ભૂલા પડેલાઓજ તે ગુણોનાં કર્મોમાં આસક્ત રહેછે, પરંતુ તેવા અલ્પજ્ઞ અને મંદ મનુષ્યોને (તેઓ ઉભયભ્રષ્ટ ન થાય તેટલા માટે) પૂર્ણ જ્ઞાનીઓએ કર્મોમાંથી ચલિત કરવા નહિ. ૨૯

માટે તું પણ વિવેક બુદ્ધિથી સર્વ કર્મો મને સમર્પણ કરીને, ફળની આશા તથા સગાંસંબંધીઓની મમતા અને શોકને ત્યજીને યુદ્ધ કર. ૩૦

જે શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યો દોષ ન કાઢતાં સદા મારા આ મત પ્રમાણે વર્તેછે તેઓ કર્મબંધનથી અવશ્ય મુક્ત થાયછે.

જેઓ મારા મતમાં દોષ કાઢીને તે પ્રમાણે વર્તતા નથી તેઓને સર્વ જ્ઞાનમાં અતિ મૂઢ, અવિવેકી અને નાશ પામેલા જાણ. ૩૨

જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસારજ વર્તેછે અને સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિને અનુસારેછે ત્યાં નિગ્રહ શું કરી શકશે ? ૩૩

પરંતુ ઇંદ્રિયોને ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં જે રાગદ્વેષ રહેલા છે તેમને પણ વશ થઇ જવું નહિ કેમકે તે આ પ્રાણીના માર્ગમાં શત્રુરૂપ છે. ૩૪

પોતાનો ધર્મ ઓછા ગુણવાળો હોય તોપણ તે પરાયો ધર્મ આચરવા કરતાં શ્રેયકારક છે. સ્વધર્મે વર્તતાં મરવાથી પણ કલ્યાણ છે, પરંતુ પારકો ધર્મ તો ભયકારકજ છે. ૩૫

અર્જુન બોલ્યા:—

હે વાર્ષ્ણેય ! એમ છે તો પછી આ મનુષ્ય, ઈચ્છા ન છતાં પણ પરાણે કરતો હોય તેની પેઠે કોની પ્રેરણાથી પાપ આચરેછે ? ૩૬

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

આ કામ અને આ ક્રોધજ એમ કરાવે છે. એ રજોગુણથી ઉપજેલા હોઈ ઘણા ઘણા ભોગથી પણ ધરાય નહિ તેવા મહા પાપી છે, એને તું આ સંસારમાં મોટા વૈરી જાણ. ૩૭

જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ અને મેલથી આરસી ઢંકાય છે, તથા જેમ ઓરવડે ગર્ભ ઢંકાયલો હોય છે, તેમ એ કામવડે આ જ્ઞાન ઢંકાયલું છે. ૩૮

હે કૌંતેય ! જ્ઞાનીના નિત્યના વૈરી અને વિષયોથી ધરાયજ નહિ એવા તે કામરૂપી અગ્નિએજ મનુષ્યના જ્ઞાનને ઢાંકી રાખ્યું છે. ૩૯

ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, એ આ શત્રુનાં રહેઠાણ કહેવાય છે, અને એના આશ્રયવડે તે જ્ઞાનને ઢાંકી દઇને મનુષ્યને મોહ પમાડે છે. ૪૦

તે માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું પ્રથમ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં લાવીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા એ પાપી કામને હણી નાખ. ૪૧

યદ્યપિ ઇંદ્રિયોને (બીજા અધ્યાયના ૬૦મા શ્લોકમાં) પ્રબળ કહી છે, પરંતુ ઇંદ્રિયો કરતાં પણ મન, મન કરતાં બુદ્ધિ અને બુદ્ધિ કરતાં પણ આત્મા અત્યંત પ્રબળ છે એ પ્રસિદ્ધજ છે. ૪૨

માટે આત્માને એમ બુદ્ધિથી પણ પ્રબળ જાણી (ઉપર કહ્યું તેમ ઇંદ્રિયોને વશ કરવા ઉપરાંત) મનને પણ વિષયચિંતનને બદલે એ પ્રબળ આત્મામાંજ સ્થિર કરીને હે મહાબાહો ! કામરૂપી દુર્જય શત્રુને હણ. ૪૩

અધ્યાય ત્રીજો સમાપ્ત.

——:०:——

અધ્યાય ૪ થો:—કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

આ સનાતન યોગમાર્ગ મેં પૂર્વે સૂર્ય (સૂર્યવંશના મૂળ પુરુષ)ને કહ્યો હતો, અને સૂર્યે મનુને તથા મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ૧

એ પ્રકારે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો આ યોગ રાજર્ષિઓ જાણતા હતા, પરંતુ હે પરંતપ! ઘણા કાળે તે આ લોકમાંથી નાશ પામ્યો. ૨

તેજ આ પુરાતન અને ઉત્તમ રહસ્યરૂપ કર્મયોગ, તું મારો ભક્ત અને સખા હોવાથી, આજ મેં તને કહ્યો છે. ૩

અર્જુન બોલ્યા:—

આપનો જન્મ તો પછીથી છે અને સૂર્યનો જન્મ પહેલાં થયેલો, તો આ યોગ આદિકાળમાં આપે સૂર્યને કહેલો, એ હું શાથી જાણું? ૪

શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—

હે પરંતપ! મારા ને તારા બહુ જન્મ વીતી ગયા છે. હું તે સર્વને જાણું છું. તું નથી જાણતો. ૫

હું જન્મ મરણથી રહિત તથા સર્વ ભૂતોનો ઇશ્વર હોવા છતાં મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય લઇને પોતાની માયા-વડે જન્મ લઉંછું. ૬

જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થઇને અધર્મનું બળ જામેછે, ત્યારે ત્યારે હે ભારત ! હું શરીર ધરૂંછું. ૭

સજ્જનોનું તારણ અને દુષ્ટ કર્મવાળાઓનો સંહાર કરવા તથા ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે હું યુગે યુગે પ્રકટ થાઉંછું. ૮

મારા એ દિવ્ય જન્મ અને કર્મને જે તત્ત્વથી જાણે છે તે હે અર્જુન ! દેહ ત્યજ્યા પછી પુનર્જન્મને ન પામતાં મનેજ પામેછે. ૯

રાગ, ભય અને ક્રોધને વંટાવી જઇ સર્વ ભાવે મારે પરાયણ અને મારેજ આશ્રયે રહીને જ્ઞાનરૂપી તપવડે પવિત્ર થયેલા, એવા પુષ્કળ મનુષ્યો મારા પરમાત્મભાવને પામ્યા છે. ૧૦

કેમકે જે મનુષ્ય મને જે પ્રકારથી ભજેછે તેને હું તેવુંજ ફળ આપુંછું, અને હે પાર્થ ! મનુષ્યો સર્વ પ્રકા-રથી મારાજ માર્ગપર ચાલેછે. ૧૧

કર્મફળની આકાંક્ષાવાળાઓ દેવતાઓને પૂજેછે અને આ મનુષ્ય લોકમાં તેમને કર્મજન્ય ફળની સિદ્ધિ સત્વર પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

ગુણ અને કર્મના ભેદ પ્રમાણે મેં ચાર વર્ણ સૃજી છે, પરંતુ તેનો કર્તા છતાં પણ તું મને અવિકારી અકર્તાજ જાણ. ૧૩

કારણકે મને કર્મફળની સ્પૃહા ન હોવાથી કર્મો બંધન કરતાં નથી. વળી જે મને એવો જાણેછે તે પણ કર્મ કર્યા છતાં બંધાતો નથી. ૧૪

પૂર્વના મુમુક્ષોઓએ પણ એવા જ્ઞાનપૂર્વકજ કર્મ કર્યાં છે, માટે તું પણ તેમની અને તેમની પૂર્વનાઓની પેઠે જ્ઞાનપૂર્વકજ કર્મ કર. ૧૫

પરંતુ કર્મ શું અને અકર્મ શું ? આ વિષયમાં મોટા પંડિતો પણ મુંઝાયા છે, માટે હવે તને તે કર્મ વિષે કહીશ, કે જે જાણીને તું અશુભ કર્મથી છુટીશ. ૧૬

કરવા યોગ્ય કર્મનું, વિપરીત કર્મનું તેમજ અકર્મ—કર્મરહિતપણાનું તત્ત્વ પણ જાણવા જેવું છે, કેમકે કર્મની ગતિ ગહન છે. ૧૭

જે કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને જુએછે તેજ સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, તેજ યોગી અને તેજ સર્વ કર્મનો કર્તા છે. ૧૮

જેના સર્વ કર્મારંભ ફળેચ્છાથી તેમજ કર્તાપણાના સંકલ્પથી રહિત છે, એવા જ્ઞાનાગ્નિવડે દગ્ધ થએલાં કર્મ-વાળા પુરુષનેજ બુદ્ધિમાનો પંડિત કહેછે. ૧૯

કેમકે કર્મફળની આસક્તિ ત્યજીને સદા સંતોષી તેમજ કર્તાપણાના સંકલ્પરૂપી આશ્રય વિનાનો મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત છતાં પણ કશુંજ કરતો નથી. ૨૦

ફળેચ્છા વિનાનો, સ્વાધીન ચિત્તવાળો, તથા સર્વ પરિગ્રહને ત્યજનારો પુરુષ શરીરવડે કર્મ કરવા છતાં જરાય પાપને પામતો નથી. ૨૧

દૈવયોગે આવી મળતા લાભથી સંતુષ્ટ, રાગદ્વેષાદિ જોડકાંથી રહિત, ઇર્ષ્યા વિનાનો અને કાર્યની સિદ્ધિ—અસિ-દ્ધિમાં સમતાવાળો પુરુષ કર્મ કરવા છતાં તેનાથી બંધાતો નથી. ૨૨

ફળાસક્તિરહિત, જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્તવાળા અને યજ્ઞને માટેજ કર્મ કરનારા મુક્ત પુરુષનાં સમગ્ર કર્મ નાશ પામેછે. ૨૩

અર્પણ બ્રહ્મ છે, હોમવાની વસ્તુ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપ હોમનારે જે હોમ્યું છે તે પણ બ્રહ્મ છે; આવી બ્રહ્મબુદ્ધિરૂપ કર્મ સમાધિવાળાને પ્રાપ્ત થનારૂં ફળ પણ બ્રહ્મજ છે. ૨૪

કોઇ યોગીઓ દૈવયજ્ઞનેજ ઉપાસેછે અને બીજાઓ યજ્ઞવડે યજ્ઞનેજ બ્રહ્માગ્નિમાં હોમેછે. ૨૫

કેટલાક કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમેછે, તો કેટલાક શબ્દાદિ વિષયોને ઇંદ્રિયોરૂપ અગ્નિમાં હોમેછે. ૨૬

કેટલાક ઇંદ્રિયોનાં તથા પ્રાણનાં સર્વ કર્મોને જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમેછે.

એજ પ્રમાણે દ્રઢ વ્રતવાળા યતિઓ કોઈ દ્રવ્યયજ્ઞ, કોઇ તપયજ્ઞ, કોઇ યોગયજ્ઞ, કોઇ સ્વાધ્યાયયજ્ઞ અને કોઇ જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા હોય છે. ૨૮

પ્રાણાયામપરાયણ યોગીઓ પ્રાણાપાનની ગતિ રોકીને કેટલાક પ્રાણને અપાનમાં તો કેટલાક અપાનને પ્રાણમાં હોમેછે, અને કેટલાક નિયમિત આહારવાળા પ્રાણોનેજ પ્રાણોમાં હોમે છે. આ સર્વ યોગીઓ યજ્ઞના રહસ્યને

જાણનારા યજ્ઞવડે પાપને હણનારા અને યજ્ઞના શેષરૂપી અમૃતને જમનારા થઇને સનાતન બ્રહ્મને પામેછે. યજ્ઞ નહિ કરનારને માટે આલોકજ નથી, તો હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! પરલોક ક્યાંથી ? ૨૯-૩૦-૩૧

એ પ્રમાણે જે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો વેદમાં વિસ્તારથી કહ્યા છે, તે સર્વ કર્મવડેજ થાય છે, એમ જાણવાથી તું પણ કર્મ કરી મુક્ત થઇશ. ૩૨

હે પરંતપ ! દ્રવ્યવડે કરાતા યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે હે પાર્થ ! સર્વ કર્મો જ્ઞાનમાંજ સમાપ્ત થાય છે. ૩૩

એ જ્ઞાન તું જ્ઞાનીઓ પાસે જઇને પ્રણામથી, પ્રશ્નથી અને સેવાથી મેળવ. તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ તને તેનો ઉપદેશ કરશે. ૩૪

હે પાંડવ ! એ જ્ઞાનને જાણીને તું ફરી આમ મોહને પામીશ નહિ અને એનાવડે તું સર્વ ભૂતોને પોતામાં અને મારામાં રહેલાં જોઇશ. ૩૫

કદાપિ તું સર્વ પાપીઓથી વધારે પાપી હઇશ તોપણ એ જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તે સર્વ પાપના સમુદ્રને સહેજે તરી જઇશ. ૩૬

હે અર્જુન ! જેમ સળગેલો અગ્નિ લાકડાંને ભસ્મ-રૂપ કરેછે, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સમગ્ર કર્મોને ભસ્મરૂપ કરેછે. ૩૭

ખરેખર ! જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર કરનારૂં આ જગતમાં કશુંજ જણાતું નથી. કર્મયોગને સિદ્ધ કરનારો પુરુષ તે જ્ઞાન કાળે કરીને પોતેજ પોતામાં રૂડે પ્રકારે પામેછે.૩૮

એ જ્ઞાન જે શ્રદ્ધાવાન મનુષ્ય જીતેંદ્રિય બનીને તેની પૂંઠેજ લાગ્યો રહેછે તેનેજ મળેછે, અને જ્ઞાન પામતાં તે તરતજ પરમ શાન્તિને–કૈવલ્ય મોક્ષને પામેછે. ૩૯

અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ તથા સંશયી મનુષ્ય તો વિનાશજ પામેછે. સંશયાત્માને આલોક નથી, પરલોક નથી અને સુખ શાંતિ પણ નથી. ૪૦

હે ધનંજય ! આ પ્રમાણે કર્મયોગપૂર્વક કર્મોનો સંન્યાસ કરનારને અને જ્ઞાનવડે જેના સંશયો છેદાઇ ગયા છે એવા આત્મજ્ઞાનીને કર્મો બાંધી શકતાં નથી. ૪૧

તેટલા માટે હે ભારત ! હૃદયમાંના આ અજ્ઞાનજન્ય સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારવડે છેદીને કર્મયોગનો આશ્રય કર અને યુદ્ધ કરવાને ઉભો થા. ૪૨

અધ્યાય ચોથો સમાપ્ત.

——:o:——

અધ્યાય ૫ મો—કર્મસંન્યાસયોગ.

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે કૃષ્ણ! આપ કદિ કર્મના ત્યાગને તો બીજી વાર કર્મના યોગને વખાણોછો, માટે એ બેમાંજે નિશ્ચિત કલ્યાણકારી હોય તેજ મને કહો. ૧

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ બંને કલ્યાણકારક છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વિશેષ સુગમ છે. ૨

જે કશાનો દ્વેષ પણ કરતો નથી તેમ ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તેને કર્મ કરતો છતાં પણ તું સદા સંન્યાસીજ જાણ. કેમકે હે મહાબાહો! એવો નિર્દ્વંદ્વ પુરુષ સુખપૂર્વક સંસાર બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૩

અજ્ઞાનીઓજ સાંખ્ય (કર્મ ત્યાગ) અને કર્મયોગને જુદા કહેછે, પંડિતો નથી કહેતા, કેમકે બેમાંના કોઇ પણ માર્ગમાં પૂર્ણ સ્થિતિવાળો મનુષ્ય બંને માર્ગના ફળને પામેછે.

જે મોક્ષસ્થાન સાંખ્યવડે પમાય છે તે સ્થાન યોગથી પણ પમાય છે, માટે સાંખ્યને અને યોગને જે એક જાણેછે તેજ યથાર્થ જાણેછે. ૫

પરંતુ હે મહાબાહો! કર્મયોગ વિનાનો કર્મસંન્યાસ થવો અતિ કઠિન છે; અને યોગયુક્ત સંન્યાસી થોડામાંજ બ્રહ્મને પામેછે. ૬

શુદ્ધ ચિત્તવાળો, દેહ—ઇંદ્રિયને જીતનારો અને સર્વ ભૂતોના આત્માને પોતાનો આત્મા જાણનારો યોગયુક્ત સંન્યાસી સર્વ કર્મ કરવા છતાં પુણ્ય પાપથી લેપાતો નથી. ૭

યોગયુક્ત તત્ત્વજ્ઞાની (સંન્યાસી) જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સુંઘતો, ખાતો, ચાલતો, ઉંઘતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો અને નેત્રાદિને ઉઘાડતો, તથા વિંચતો હોવા છતાં પણ " ઇંદ્રિયોજ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં વર્તે છે" એવી બુદ્ધિ રાખીને "પોતે કાંઈજ કરતો નથી" એમજ માને. ૮–૯

જે પુરુષ બ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને અને ફળની આસક્તિ ત્યજીને કર્મો કરેછે, તે જળમાં કમળ જેમ નથી લેપાતું તેમ પાપ પુણ્યથી લેપાતો નથી. ૧૦

માટે કર્મયોગી પુરુષ કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી તેમજ કેવળ ઇંદ્રિયોથી પણ જે કર્મો કરેછે તે આસક્તિ વિના માત્ર આન્તરશુદ્ધિ અર્થેજ કરેછે. ૧૧

યોગયુક્ત પુરુષ કર્મફળને ત્યજીને જ્ઞાન નિષ્ઠાદ્વારા મળનારી ઉત્તમ શાન્તિને પામેછે અને યોગરહિત પુરુષ કામનાને લીધે ફળાસક્ત રહીને કર્મથી બંધાય છે. ૧૨

જીતેંદ્રિય પુરુષ સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ મનવડે તેને ત્યજતો (બ્રહ્માર્પણ કરતો) હોવાથી નવદ્વારવાળા આ દેહ નગરમાં સુખેથી રહેછે, અને તે નથી કાંઈ કરતો કે નથી કાંઇ કરાવતો. ૧૩

લોકોના કર્તાપણાને, કર્મોને કે કર્મ અને તેના ફળના સંયોગને ઈશ્વર રચતો નથી, પરંતુ પ્રકૃતિથીજ એ સર્વ રચાય છે. ૧૪

વિભુ કોઇના પાપને પણ લેતો નથી તેમ પુણ્યને પણ લેતો નથી. અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાવાને લીધેજ પ્રાણીઓ મોહ પામેછે. ૧૫

જેઓનું તે અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે નાશ પામ્યું હોય છે, તેઓનું તે જ્ઞાનજ સૂર્યની પેઠે તે પરમાત્માને દર્શાવી આપેછે. ૧૬

તે પરમાત્મામાંજ બુદ્ધિવાળા, તેમાંજ મનવાળા, તેમાંજ નિષ્ઠાવાળા અને તેનેજ પરાયણ રહેનારા મનુષ્યોનાં સર્વ પાપ ધોવાઇ જઈને તેઓ તે જન્મમરણરહિત મોક્ષ-પદને પામેછે. ૧૭

એવા જ્ઞાનીઓ વિદ્યા તથા નમ્રતાવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કુતરામાં અને ચાંડાળમાં પણ સમ-દૃષ્ટિવાળા હોય છે. ૧૮

એ પ્રમાણે જેઓનું મન સમભાવમાં સ્થિર થયું છે તેઓએ આ લોકમાંજ જન્મમરણને જીત્યું છે, અને બ્રહ્મ સમ તથા નિર્દોષ હોવાથી તેઓને બ્રહ્મમાંજ સ્થિત થયેલા જાણવા. ૧૯

પ્રિય વસ્તુને પામીને જે હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુને પામીને ઉદ્વેગ પામતો નથી, આવો સ્થિર બુદ્ધિવાળો તથા મોહ રહિત બ્રહ્મવેત્તા સદા બ્રહ્મમાંજ સ્થિત છે. ૨૦

આવો બાહ્ય વિષયોમાં આસક્તિવિનાનો પુરુષજ આત્મામાં જે સુખ છે તેને અનુભવેછે અને બ્રહ્મસાક્ષા-ત્કારને પામીને અક્ષય સુખ અનુભવેછે. ૨૧

વિષયોનાં સ્પર્શજન્ય સુખભોગ ઉત્પત્તિ અને નાશ-વાળા હોવાથી દુઃખનાજ મૂળરૂપ છે, માટે હે કૌંતેય! બુદ્ધિ-માન તેમાં રમણ કરતા નથી. ૨૨

આ લોકમાં પોતાના જીવન સમયમાંજ કામક્રોધથી ઉપજેલા વેગને જે સહન કરી શકેછે, તેજ પુરુષ યોગી છે અને તેજ સુખી છે. ૨૩

એવો અંતરમાંજ સુખવાળો, અંતરમાંજ આરામ-વાળો, અંતરમાંજ જ્ઞાનજ્યોતિવાળો અને જીવતાંજ બ્રહ્મ-રૂપ થયેલો યોગી દેહ છુટેથી પણ બ્રહ્મનિર્વાણનેજ પામેછે.

પાપ જેમનાં ક્ષીણ થયાં છે, સંશય જેઓના છેદાઇ ગયા છે, ચિત્ત જેમનું વશ છે અને જેઓ સર્વ ભૂતોનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા છે, એવા ઋષિઓ બ્રહ્મનિર્વાણને પામેછે. ૨૫

કામ, ક્રોધ જેમના વીતિ ગયા છે, જેમનું ચિત્ત વશ છે અને જે આત્માને જાણનારા છે, એવા યતિઓને બ્રહ્મનિર્વાણ સદા પ્રાપ્તજ છે. ૨૬

જેણે બાહ્ય વિષયોને દૂર રાખીને તેમજ દૃષ્ટિને ભ્રમ-રોની મધ્યમાં સ્થાપીને તથા નાસિકામાં જતા આવતા પ્રાણ અને અપાનને સમાન કરીને ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિને વશ કર્યા છે, અને જેનાં ઇચ્છા, ભય, ક્રોધ, ગે જતાં રહેલાં છે, એવો મોક્ષપરાયણ મુનિ કર્મ કરે વા ન કરે તોપણ સદા મુક્તજ છે. ૨૭–૨૮

મને યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા, સર્વ લોકોનો મહેશ્વર તથા સર્વ પ્રાણીઓનો પરમ શુભેચ્છક જાણીને તે જીવન-મુક્ત શાન્તિ પામેછે. ૨૯

અધ્યાય પાંચમો સમાપ્ત.

——:o:——

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો—આત્મસંયમયોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

ફળેચ્છા વિનાજ જે કર્તવ્ય કર્મ કરેછે, તેજ સંન્યાસી અને તેજ યોગી છે; અગ્નિ વિનાનો અને ક્રિયા વિનાનો હોય તે નહિ. ૧

માટે હે પાંડવ ! જેને સંન્યાસ કહેછે તેને પણ તું યોગજ જાણ, કેમકે સંકલ્પ તજ્યા વિના કોઇ પૂર્ણ યોગી થઇ શકતોજ નથી. ૨

પરંતુ એવા સંપૂર્ણ યોગની ઈચ્છાવાળા મુનિને માટે પણ શરૂઆતમાં તો નિષ્કામ કર્મજ સાધન કહ્યું છે, અને યોગમાં આરૂઢ થયા પછીજ તેને માટે શમ (સર્વ સંકલ્પ ત્યાગ) એ સાધન કહ્યું છે. ૩

કર્મ કરતાં કરતાં મનુષ્ય જ્યારે ઉપરામ બનીને ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં અને કર્મમાં નથી જોડાતો અને અંતરંગ સાધના વડે જ્યારે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરેછે ત્યારેજ તેને સંપૂર્ણ યોગારૂઢ થયેલો કહેછે. ૪

મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો બંધુ અને પોતેજ પોતાનો શત્રુ છે, માટે તેણે પોતાનાથીજ પોતાનો નાશ ન કરતાં પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો. ૫

જેણે મનને જીત્યું તેને માટે તે મન બંધુ સમાન સહાયક બનેછે, અને તે ન જીત્યું હોય તેની સાથે તે મન શત્રુની પેઠે વર્તેછે. ૬

મનને જીતનારા પ્રશાંત પુરુષનો આત્મા ટાઢ, તડકો, સુખ, દુઃખ તથા માન અને અપમાનમાં સમાનજ રહેછે.૭

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલો, અડગ, જીતેંદ્રિય અને પત્થર, માટી તેમજ સોનામાં સમબુદ્ધિવાળો યોગીજ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૮

સુહૃદ, મિત્ર, શત્રુ, તટસ્થ, મધ્યસ્થ, દ્વેષપાત્ર, બંધુ, સાધુ તેમજ પાપીમાં પણ જેની સમબુદ્ધિ છે તેવો પુરુષ પણ શ્રેષ્ઠ યોગી છે. ૯

એવા ઉત્તમ યોગને ઇચ્છનારા પુરુષે એકલા એકાંતમાં સ્થિર થઇને, મન અને ઇંદ્રિયાદિને વશ કરીને તથા આશા અને સંગ્રહથી રહિત થઇને ચિત્તને નિરંતર યોગાભ્યાસમાં જોડવું. ૧૦

પવિત્ર સ્થાનમાં, અતિ ઉંચું નહિ તેમ અતિ નીચું નહિ એવું, અને દર્ભ ઉપર મૃગચર્મ તથા વસ્ત્રનું પોતાનું આસન તૈયાર કરીને— ૧૧

તે આસનપર બેસી મનને એકાગ્ર કરીને તથા ચિત્ત અને ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકીને અંતઃકરણની વિશુદ્ધિને માટે યોગાભ્યાસ કરવો. ૧૨

કાયા, માથું અને ડોકને સીધાં, અચળ અને સ્થિર રાખીને, દિશાઓ તરફ ન જોતાં નાસિકાની અણી ઉપર દષ્ટિને સ્થિર કરીને— ૧૩

યોગીએ અતિ શાંત ચિત્તવાળા તથા નિર્ભય થઇને, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતા રહીને, મનને રોકીને અને ચિત્તને મારામાં જોડીને મારા ધ્યાન પરાયણ થઇ બેસવું. ૧૪

મનને વશ રાખનારો યોગી આ પ્રમાણે તેને સદા મારા ચિંતનમાં જોડતો રહીને મારા સ્વરૂપભૂત નિર્વાણ-પદની પરમ શાન્તિને પામેછે. ૧૫

હે અર્જુન! બહુ ખાનારથી તેમ કેવળ નહિ ખાના-રથી, અને બહુ ઉંઘનારથી તેમ બહુ જાગનારથી પણ યોગા-ભ્યાસ નથીજ બનતો. ૧૬

યોગ્ય આહાર વિહારવાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટા-વાળાને તથા યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉંઘવા—જાગવાવાળાનેજ યોગા-ભ્યાસ સુખદાયક નીવડેછે. ૧૭

યોગાભ્યાસથી અત્યંત વશ થયેલું ચિત્ત જ્યારે આત્મામાંજ સ્થિતિ કરેછે અને સર્વ વિષયોથી નિસ્પૃહ થાય છે, ત્યારેજ તે "યુક્ત" એટલે આત્મામાં જોડાયું એમ કહેવાય છે. ૧૮

યોગીના એવા રોકાયલા ચિત્તને "પવનવિનાના સ્થળમાં રહેલી દીપકની સ્થિર જ્યોતિના જેવું" એવી ઉપમા આપેલી છે. ૧૯

આમ યોગાભ્યાસથી રૂંધાયલું ચિત્ત જ્યાં અન્ય ચિંતનોથી ઉપરામ થઇને આત્માવડે આત્માને જોઇ આત્મામાંજ સંતુષ્ટ બની રહેછે, જ્યાં ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય તથા બુદ્ધિવડેજ અનુભવી શકાય એવા અપાર આત્મસુખને તે અનુભવે છે, જ્યાં સ્થિર થયેલો યોગી તત્ત્વથી કદિ ચળતો નથી, તથા જે સ્થિતિના લાભને એકવાર પામ્યા પછી બીજા કોઇપણ લાભને તેના કરતાં અધિક માનતો નથી, જે સ્થિતિમાં સ્થિર થયેલો યોગી મોટા દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી, અને જે સ્થિતિમાં દુઃખનું તો નામ સુદ્ધાં નથી, એવી ચિત્તની ચિદાનંદમય આત્મસ્થિતિનું નામજ ખરો-'પૂર્ણ' યોગ' જાણવું; અને તેવા

યોગનોજ નિશ્ચયપૂર્વક તથા કંટાળ્યા વિના અભ્યાસ કરવો. ૨૦ થી ૨૩

એવા યોગને ઇચ્છનારે સંકલ્પથી ઉપજતી સર્વ કામનાઓને સંપૂર્ણ રીતે ત્યજીને અને મનવડે સર્વ ઇન્દ્રિયોને સર્વ તરફથી નિયમિત કરીને, પછી ધીરજપૂર્વક વિવેક બુદ્ધિવડે મનને પણ ધીમે ધીમે નાશવંત પદાર્થોથી ઉપરામ કરીને તે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનાજ ચિંતનમાં સ્થિર કરવું અને અન્ય વિષયોનું જરા પણ ચિંતન કરવું નહિ. ૨૪–૨૫

આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં ચંચળ અને અસ્થિર સ્વભાવવાળું મન બીજી જે જે બાબતમાં જાય તે તે બાબતમાંથી તેને વિવેક બુદ્ધિવડે પાછું વાળીને આત્મચિંતનમાંજ જોડવું. ૨૬

આવા અભ્યાસથી યોગી પ્રશાંતચિત્ત, રજસરહિત, બ્રહ્મપરાયણ અને પાપરહિત બનતાં નિશ્ચય તેને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

નિષ્પાપ યોગી આ પ્રકારે મનને સદા આત્મામાં જોડતો થકો બ્રહ્મસાક્ષાત્કારના આત્યન્તિક આનંદને પણ સુખથી અનુભવેછે. ૨૮

આવા સાક્ષાત્કારને પામેલો યોગી સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ-વાળો થઇને સર્વ ભૂતોમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ ભૂતોને રહેલાં જુએછે. ૨૯

આમ જે મને—પરમાત્માને સર્વમાં અને સર્વને મારામાં રહેલાં જુએછે તેનાથી હું દૂર થતો નથી અને તે મારાથી દૂર થતો નથી. ૩૦

જે યોગી સર્વ ભૂતોમાં રહેલા મને આવા એકાત્મ-ભાવમાં નિષ્ઠા રાખીને ભજેછે તે સર્વ પ્રકારે વર્તતો છતાં મારામાંજ વર્તેછે. ૩૧

હે અર્જુન ! જે યોગી સુખ અને દુઃખ સર્વ કોઇને પોતાની પેઠે સમાનજ થતાં જાણેછે તેને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે.૩૨

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે મધુસૂદન ! આ સમબુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થનારો યોગ આપે કહ્યો તે યોગ મનની ચંચળતાને લીધે ટકી રહે એમ હું જોતો નથી. ૩૩

કેમકે હે કૃષ્ણ ! આ મન અતિ ચંચળ, ઇંદ્રિયોને વિહ્વલ કરનારૂં બળવાન તથા હઠીલું છે, જેથી તેને રોકવું એ વાયુને રોકવા જેવું અતિ કઠિન મને લાગેછે. ૩૪

શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ—

હે મહાબાહો! એ મન ચંચળ અને વશ થવું કઠિણ છે એમાં સંશય નથી, પરંતુ હે કૌંતેય! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે તે પણ જરૂર વશ થાય છે. ૩૫

મન વશ ન કરનારનેજ યોગની પ્રાપ્તી દુર્લભ છે; યોગ્ય ઉપાયથી મનને વશ કરનારા પ્રયત્નશીલ પુરુષને તો યોગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકેછેજ, એવો મારો નિશ્ચય છે. ૩૬

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે કૃષ્ણ! શ્રદ્ધાવાન છતાં પ્રયત્ન ન થઇ શકવાથી જેનું મન યોગથી ચલીત રહેતું હોય, તો તે મનુષ્ય યોગ-સિદ્ધ ન થવાથી કેવી ગતિને પામેછે? ૩૭

એવો બ્રહ્મના માર્ગમાં સ્થિતિ પામ્યા વિનાનો મોહ-ગ્રસ્ત પુરુષ, છૂટા પડેલા વાદળની પેઠે ક્યાંક બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ થઇને નાશ તો નથી પામતો? ૩૮

હે કૃષ્ણ! મારા આ સંશયને સમૂળો છેદવાને આપજ યોગ્ય છો; આપ વિના આ સંશયને ટાળનાર કોઇ મળે તેમ નથી. ૩૯

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હે પાર્થ! આલોકમાં તેમ પરલોકમાં તેનો વિનાશ નથીજ થતો. હે તાત! શુભ કાર્ય કરનારો કોઇ પણ મનુષ્ય દુર્ગતિને નથીજ પામતો. ૪૦

યોગભ્રષ્ટ મનુષ્ય પુણ્યશાળીઓને પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગાદિ લોકને પામી ત્યાં ઘણાં વર્ષ રહીને પછી પવિત્ર શ્રીમાનના ગૃહમાં જન્મેછે. ૪૧

અથવા તો તે બુદ્ધિમાન યોગીઓનાજ કુળમાં જન્મેછે, પરંતુ આલોકમાં આ પ્રકારનો જન્મ અતિ દુર્લભ છે. ૪૨

ત્યાં તે પૂર્વજન્મના બુદ્ધિસંયોગને પામેછે, અને હે કુરૂનંદન! પૂર્ણત્વ મેળવવાને માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરેછે. ૪૩

પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તે યોગ તરફ પરાણે ખેંચાય છે અને તેવો યોગનો જીજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મને ઓળંગી જાયછે. તે અવશ્ય—૪૪

પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરતો થકો યોગી આ પ્રમાણે અનેક જન્મે પણ પાપરહિત બની યોગસિદ્ધ થઇને પરમ ગતિને પામેછેજ. ૪૫

કેવળ તપસ્વીથી તેમ શાસ્ત્રપંડિતથી યોગી અધિક છે. વળી કર્મકાંડીથી પણ તેને અધિક માનેલો છે, માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા. ૪૬

તથાપિ સર્વ યોગીઓમાં પણ જે મારામાંજ અંતઃકરણ રાખીને શ્રદ્ધા સહિત મને ભજેછે, તેનેજ મેં શ્રેષ્ઠ યોગી માન્યો છે. ૪૭

અધ્યાય છઠ્ઠો સમાપ્ત.

——:o:——

અધ્યાય ૭ મો—જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હે પાર્થ! મનને મારામાં આસક્ત કરી મારોજ આશ્રય લઈને યોગમાં જોડાવાથી તું નિઃસંશય મને સમગ્રરૂપે જે રીતે જાણીશ તે સૂણ. ૧

હું તને એ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન સહિત પૂરેપૂરૂં કહીશ; તે જાણ્યા પછી આલોકમાં તારે બીજું કાંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેશે નહિ. ૨

હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઇકજ એ જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કરેછે, અને યત્ન કરી સિદ્ધ કરનારામાંથી પણ કોઇકજ મને તત્ત્વથી (અપરોક્ષપણે) જાણેછે. ૩

ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એમ આઠ વિભાગમાં મારી પ્રકૃતિ વહેંચાયલી છે. ૪

એ તો મારી કનિષ્ઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી; હે મહાબાહો! હવે એનાથી શ્રેષ્ઠ એવી મારી જે બીજી પ્રકૃતિ તેને જીવરૂપે રહેલી જાણ કે જેના વડે આ જગત ધારણ થાય છે. ૫

આ બે પ્રકારની પ્રકૃતિ સર્વ ભૂતોનું ઉત્પત્તિદ્વાર છે, અને તેના દ્વારાજ મને સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનો કર્તા જાણ. ૬

હે ધનંજય ! મારાથી ઉત્તમ હોય એવું બીજું કાંઇ પણ નથી. જેમ દોરામાં અનેક મણિ પરોવેલાં હોય તેમ મારામાં આ સર્વ ભૂતો પરોવાયલાં છે. ૭

હે કૌંતેય ! સર્વ જળોમાં રસ હું છું, ચંદ્ર–સૂર્યમાં પ્રકાશ હું છું, સર્વ વેદોમાં પ્રણવ હું છું, આકાશમાં શબ્દ હું છું અને મનુષ્યોમાં જે પરાક્રમ તે પણ હુંજ છું.

પૃથ્વીમાં શુદ્ધ સુવાસ હું છું, અગ્નિમાં તેજ હું છું, સર્વ ભૂતોમાં જીવનશક્તિ હું છું અને તપસ્વીઓમાં તપ પણ હુંજ છું. ૯

હે પાર્થ ! સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ મનેજ જાણ. વળી બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ પણ હુંજ છું. ૧૦

કામ અને તૃષ્ણા વિનાના બળવાનોમાં રહેલું સાત્વિક બળ તેજ હું છું, અને હે ભરતર્ષભ ! સામાન્ય પ્રાણીઓમાં રહેલો ધર્મથી વિરૂદ્ધ ન હોય એવો કામ પણ હુંજ છું. ૧૧

વળી જગતમાં બીજા પણ જે કાંઈ સાત્વિક, રાજસિક અને તામસિક પદાર્થો છે, તે સર્વ મારાથીજ ઉપજેલા જાણ. વળી તેઓ બધા મારામાં રહેલા છે; હું બધો તેઓમાં રહેલો નથી. ૧૨

એ ત્રણગુણમય નાશવંત પદાર્થોમાંજ આ સ
જગત મોહ પામેલું હોવાથી એનાથી શ્રેષ્ઠ એવા મને
અવિનાશીને તે જાણતું નથી. ૧૩

મારી આ અલૌકિક અને ત્રિગુણાત્મક માયા તર
કઠિન છે, પણ જેઓ મારે શરણે આવેછે તેઓ તેને સહ
તરી શકેછે. ૧૪

એ માયાવડે જેમનું જ્ઞાન હરાઇ ગયું છે એવા મૃ
અને કુકર્મી નરાધમો આસુરી સ્વભાવમાં પડવાથી મ
શરણ થતા નથી. ૧૫

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન! ચાર પ્રકારના સદાચા
મનુષ્યો મને ભજેછે; દુઃખી, જીજ્ઞાસુ, વિષયોની ઇચ્છાવા
અને જ્ઞાની. ૧૬

તેઓમાં અનન્ય ભાવે મારી ભક્તિ કરનારો અ
સદા મારામાં જોડાઇ રહેનારો જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. આવા જ્ઞાની
હું અત્યંત પ્રિય છું અને એવો જ્ઞાની મને બહુ પ્રિય છે. ૧

એ સર્વ ભક્તો સારા છે તોપણ જ્ઞાનીને તો
મારો આત્માજ માનું છું, કેમકે તે મનેજ ઉત્તમ ગતિરૂ
માનીને મારામાં મન જોડીને રહેલો હોય છે. ૧૮

અનેક જન્મોને અંતે જ્ઞાની "આ સર્વ વાસુદેવ-રૂપજ" છે, એમ જાણીને મને પામ્યો હોય છે, પરંતુ એવો મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. ૧૯

વિવિધ કામનાઓને લીધે જેઓનું તે જ્ઞાન દબાઇ રહ્યું છે એવા મનુષ્યો, પોતપોતાની પ્રકૃતિને આધીન થઇને તે તે પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરીને અન્ય દેવોને ભજેછે. ૨૦

એ પ્રમાણે જે જે મનુષ્ય જે જે દેવના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઇચ્છેછે તેની શ્રદ્ધા તે તે દેવપર હું અચળ કરૂંછું. ૨૧

આમ અચળ શ્રદ્ધાવાળા થઇને તે, તે તે દેવની આરાધના કરેછે અને મારાજ નિર્માણ કરેલા તે તે પદાર્થો ફળરૂપે નિશ્ચય પામેછે. ૨૨

પણ તે અલ્પબુદ્ધિવાળાઓને મળનારાં તે ફળ નાશવંતજ હોય છે. દેવોના ભક્ત દેવોને પામેછે અને મારા ભક્ત મનેજ પામેછે. ૨૩

અબુદ્ધ લોકો મારા પરમ સર્વોત્તમ અવિનાશી સ્વરૂપને ન જાણતા હોવાથીજ, મને અપ્રકટને દેહમાં આવેલો માનેછે. ૨૪

યોગમાયાના આવરણને લીધે સર્વ મને જોઇ શકતા નથી, અને તેથીજ આ મૂઢ લોકો મને-અજન્મા તથા અવિનાશીને જાણતા નથી. ૨૫

હે અર્જુન! પૂર્વે થઇ ગએલાં, હમણાં છે તે, અને ભવિષ્યમાં થનારાં સર્વ ભૂતોને હું જાણું છું પરંતુ મને કોઇ જાણતું નથી. ૨૬

કારણ હે ભારત! ઇચ્છા અને દ્વેષને પરિણામે ઉપજનારાં સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વના મોહને લીધેજ હે પરંતપ! આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ ભ્રમિત થાય છે. ૨૭

પુણ્યકર્મવડે જેમનાં પાપ નાશ પામ્યાં હોય તેઓજ એ સુખદુઃખાદિ જોડકાંના મોહથી છુટી દૃઢવ્રતવાળા થઇને મને ભજી શકેછે. ૨૮

એ પ્રમાણે જેઓ જરામરણથી છુટવાને માટે યત્ન કરેછે તેઓ તે બ્રહ્મને, સમગ્ર અધ્યાત્મને અને સર્વ કર્મને જાણેછે. ૨૯

એમ જેઓ મને અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત જાણેછે તેઓ યુક્તચિત્તવાળા હોવાથી પ્રયાણકાળે પણ મનેજ જાણેછે. ૩૦

અધ્યાય સાતમો સમાપ્ત.

——:૦:——

અધ્યાય ૮ મો—અક્ષરબ્રહ્મયોગ.

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? વળી અધિભૂત કહ્યું તે શું ? અને અધિદૈવ શાને કહેછે ? ૧

વળી અધિયજ્ઞ શું ? હે મધુસૂદન ! આ દેહમાં અધિદેહ કોણ છે ? અને ચિત્તને વશ રાખનાર અંતકાળે તમને કેવી રીતે જાણે ? ૨

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

જે સર્વથી પર—અવિનાશી છે તે પરબ્રહ્મ છે, તેના સ્વતઃસિદ્ધ સ્વભાવને અધ્યાત્મ કહેછે, અને સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરવાના સૃષ્ટિવ્યાપારનું નામ કર્મ કહેવાય છે. ૩

આ દેહમાં જે નાશવાન પદાર્થ છે તે અધિભૂત છે, પુરુષ (જીવ) તે અધિદૈવત છે, અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! અધિયજ્ઞ તે હુંજ છું. ૪

અંતકાળે જે મારૂંજ સ્મરણ કરતો દેહ છોડી જાય છે, તે મારાજ સ્વરૂપને પામેછે, એમાં સંશય નથી. ૫

અથવા હે કુંતિપુત્ર ! તે અંતકાળે જે જે પદાર્થનું સ્મરણ કરતો દેહ છોડેછે, તે-તેજ પદાર્થની ભાવનાવાળો જીવનકાળમાં પણ હોવાથી તેજ પદાર્થને પામેછે. ૬

તે માટે સર્વ કાળમાં તું મારૂં સ્મરણ કરતો રહે અને યુદ્ધ કર. મારામાં મન બુદ્ધિ અર્પણ કરવાથી અસંશય તું મનેજ પામીશ. ૭

હે પાર્થ ! ચિત્ત બીજા કશામાં ન જવા દેતાં અભ્યાસની સહાયથી તેને સ્થિર કરીને પરમ દિવ્ય પુરુષનું ધ્યાન કરનારો મનુષ્ય અવશ્ય તે પુરુષને પામેછે. ૮

જે મનુષ્ય જીવનકાળમાં તે સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વનિયંતા, અણુથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વને ધારણ કરનાર, અચિંત્ય રૂપ, સૂર્યને પણ પ્રકાશ આપનાર અને તમસથી રહિત એવા પરમ પુરુષનું સ્મરણ સદા કરતો રહેછે, તે અંતકાળે પણ ભક્તિયુક્ત થઇ મનને તેનાજ ચિંતનમાં સ્થિર કરીને તથા પૂર્વના અભ્યાસના બળથી પ્રાણને ભ્રમરો મધ્યે ખેંચીને તે પરમ દિવ્ય પુરુષનેજ પામેછે. ૯-૧૦

વેદવેત્તાઓ જેને અવિનાશી કહેછે, વીતરાગ યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરેછે, અને જેને ઇચ્છનારા બ્રહ્મચર્યવ્રત આચરેછે, તે પદ વિષે હવે હું તને સંક્ષેપમાં કહુંછું. ૧૧

સર્વ ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરીને, મનને હૃદયમાં રૂંધીને, પ્રાણને બ્રહ્મરંધ્રમાં ધારણ કરીને, તથા સમાધિ યોગની ધારણામાં સ્થિર થઇને જે મનુષ્ય "ૐ" એવા બ્રહ્મ-વાચક એકાક્ષર મંત્રના જપવડે મારૂં સ્મરણ કરતો દેહને ત્યજી જાય છે તે પરમ ગતિને પામેછે. ૧૨–૧૩

જે મનુષ્ય અનન્ય ચિત્તથી નિત્ય નિરંતર મારૂં સ્મરણ કરેછે, તેવા નિત્યયુક્ત યોગીને હે પાર્થ! હું સુલભ છું. ૧૪

મને પ્રાપ્ત થઇ પરમ સિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ, પછી દુઃખના ઘરરૂપ અને નાશવંત એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી. ૧૫

હે અર્જુન! બ્રહ્મલોકથી માંડીને સર્વ લોક પુનર્જન્મ પામવાવાળા છે, પરંતુ હે કૌંતેય! મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ નથી. ૧૬

બ્રહ્માનો દિવસ હજાર ચતુર્યુગીનો તથા રાત્રિ પણ હજાર ચતુર્યુગીની જે જાણેછે, તેજ સર્વ પ્રકારના રાત્રિ-દિવસને જાણનારા છે. ૧૭

બ્રહ્માનો દિવસ થતાં અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) તત્વમાંથી સર્વ વ્યક્તિઓ પ્રકટેછે, અને રાત્રિ થતાં પાછી તે તેમાંજ લય પામેછે. ૧૮

આ પ્રમાણે હે પાર્થ! આ તેનો તેજ ભૂતસમુદાય પ્રકટ થઇ થઇને રાત્રિ આવ્યે પરવશપણે લય પામેછે અને દિવસ આવ્યે પ્રકટેછે. ૧૯

પરંતુ તે અવ્યક્ત (સૂક્ષ્મ)થી પણ અવ્યક્ત એવું બીજું તેનું પરમ સનાતન સ્વરૂપ છે, તે સર્વભૂતો નષ્ટ થવા છતાં પણ નષ્ટ થતું નથી. ૨૦

એ પરમ અવ્યક્ત તત્વને 'અક્ષર' કહેછે અને તેનેજ 'પરમ ગતિ' કહેછે, કે જે પામીને પાછું જન્મ-મરણમાં આવવું પડતું નથી. એ પરમગતિજ મારૂં 'પરમ ધામ' છે. ૨૧

હે પાર્થ! એ પરમ ગતિરૂપ 'પરમ પુરુષ' કે જેના અંતરમાં આ સર્વ ભૂતો રહેલાં છે, અને જે આ સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપી રહેલ છે તેને અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થવાયછે. ૨૨

હવે જે કાળમાં ગયેલા યોગી પાછા જન્મતા નથી અને જે કાળમાં ગયેલા જન્મેછે તે કાળ વિષે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તને કહુંછું. ૨૩

"અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસ, એ સમયોમાં પ્રયાણ કરનારા બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મને પામેછે." ૨૪

"ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના છ માસ એ સમયોમાં શરીર છોડનારા યોગી ચંદ્રલોકને પામીને છેવટે પાછા અહિં જન્મેછે." ૨૫

આ પ્રમાણે લોકોની શુક્લા અને કૃષ્ણા આ બે કાયમની ગતિઓ મનાય છે, જેમાંની એકથી પુનર્જન્મ નથી અને બીજીથી છે. ૨૬

પરંતુ હે પાર્થ! એ ગતિઓને યથાવત જાણનારો કોઇ યોગી મોહ પામતો નથી, માટે હે અર્જુન! તું સર્વકાળ યોગયુક્તજ રહે. ૨૭

એ માર્ગોને (હવે પછીના અધ્યાયમાં કહેવા પ્રમાણે) યથાવત જાણનારો યોગી વેદોમાં, યજ્ઞોમાં, તપોમાં અને દાનોમાં જે પુણ્યફળ કહ્યું છે, તે સર્વ ફળને ઓળંગી જાયછે, અને સર્વના મૂળરૂપ પરમધામને પામેછે. ૨૮

અધ્યાય આઠમો સમાપ્ત.

—:o:—

અધ્યાય ૯ મો—રાજવિદ્યા—રાજગુહ્યયોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

તું દ્વેષરહિત હોવાથી (પૂર્વોક્ત ગતિઓનું) આ અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન વિજ્ઞાન સહિત કહું છું, જેને જાણીને તું અકલ્યાણથી મુક્ત થઇશ. ૧

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ, ગુપ્તમાં ગુપ્ત, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ ફળદાયક, ધર્મસાધક, આચરવામાં સુખકારક અને નિત્ય છે. ૨

હે પરંતપ! આ જ્ઞાનરૂપી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર પુરુષો મને નહિ પામતાં મૃત્યુયુક્ત સંસારના માર્ગમાં પાછા આવી પડેછે. ૩

મેં મારા અવ્યક્ત રૂપ વડે આ સર્વ જગત વિસ્તારેલું છે અને સર્વ ભૂતો મારામાંજ સમાઇ રહેલાં છે, પણ હું કાંઈ તેઓમાં સમાઇ રહેલો (સમાઇ જાઉં તેટલો) નથી.

મારા યોગનું ઐશ્વર્ય તો જો! અવ્યક્તરૂપે મારોજ આત્મા સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનારો અને તેમની ઉત્પત્તિ તથા પાલન કરનારો છતાં હું તેઓમાં નથી અને તેઓ મારામાં નથી! ૫

સર્વત્ર ગતિ કરનારો મહાન વાયુ પણ જેમ તેનાથી વધારે વિસ્તારવાળા આકાશના એક ભાગમાંજ રહેલો છે, તેમ આ સર્વ ભૂતોને પણ મારા એકજ અંશમાં વસી રહેલાં જાણ. ૬

હે કૌંતેય! કલ્પને અંતે સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિમાં આવી મળેછે, અને કલ્પના આરંભમાં પ્રકૃતિમાંથી પાછાં હું તેઓને સૃજુછું. ૭

સ્વભાવથીજ પ્રકૃતિને વશ તથા પરાધિન એવા આ સર્વ ભૂતોના સમૂહની આવી ઘડભાંગ હું મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને વારંવાર કરૂંછું. ૮

પરંતુ હે અર્જુન! એ ઉત્પત્તિ–નાશના કર્મ હું અનાસક્ત તથા ઉદાસીનની પેઠેજ કરતો હોવાથી તે કર્મો મને બાંધી શકતાં નથી. ૯

હે કૌંતેય! વાસ્તવમાં મારા અધિષ્ઠાનપણાથી (આધારથી) પ્રકૃતિજ સચરાચર જગતની ઘડભાંગ કરેછે, અને જગતની સર્વ દોડધામ પણ એજ ધોરણ ઉપર ચાલ્યા કરેછે. ૧૦

આ પ્રમાણે અધિષ્ઠાનપણાથી હું સર્વ ભૂતોનો મહાન ઇશ્વર છતાં અજ્ઞાની લોક મારા એ સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને ન જાણતા મારી–માનવ દેહમાં અધિષ્ઠિત સર્વ શ્રેષ્ઠ આત્માની અવજ્ઞા કરીને અસાર બાહ્ય વિષયોને ઇચ્છેછે. ૧૧

એવા અજ્ઞાન ઉપર રચાયલી તેમની સર્વ ઇચ્છાઓ વ્યર્થ થાય છે, સર્વ કર્મો બંધનકારક થાય છે, તેમનું સર્વ જ્ઞાન વિપરીત અને સર્વ ચિંતન અવળું હોય છે, અને તેથી તેમને મોહમાં ફસાવનારી રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનોજ આશ્રય લેવો પડેછે. ૧૨

પરંતુ હે પાર્થ ! મહાત્માઓ તો મને–સર્વ ભૂતોના મૂળરૂપ અવિનાશીને–જ પ્રાપ્ત કરવા જેવો જાણતા હોવાથી દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય લઇને અનન્ય ચિત્તથી મનેજ ભજેછે.

તેઓ સર્વદા મારા શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપનું કીર્તન કરેછે, દૃઢ નિયમપૂર્વક પ્રયત્નશીલ રહીને ભક્તિપૂર્વક મને નમન કરેછે અને ચિત્તને મારામાં જોડીને સદા મનેજ ઉપાસેછે. ૧૪

વળી બીજાઓ અભેદ ભાવથી, ભેદભાવથી તેમજ અનેક ભાવથી વિશ્વરૂપ એવા મનેજ જ્ઞાનયજ્ઞથી યજન કરીને ઉપાસેછે. ૧૫

શ્રૌતયજ્ઞ હું છું, સ્માર્તયજ્ઞ હું છું, પિતૃયજ્ઞ હું છું, ઔષધિજન્ય ધાન્ય હું છું, મંત્ર હું છું, ઘૃત હું છું, અગ્નિ હું છું અને હોમેલો પદાર્થ પણ હું જ છું. ૧૬

જગતનો પિતા, માતા, ધારણકર્તા, પિતામહ, જાણવા યોગ્ય પવિત્ર ૐકાર તથા ઋક્, સામ અને યજુર્વેદ પણ હું જ છું. ૧૭

વળી સર્વની ગતિ, પોષણકર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ-સ્થાન, રક્ષક, સુહૃદ, ઉત્પત્તિ, પ્રલય, સ્થિતિ, ભંડાર અને અવિનાશી બીજ પણ હું જ છું. ૧૮

હે અર્જુન! સૂર્યરૂપે તપીને હું જ જળને ખેંચું છું તેમ પાછું વર્ષાવું છું. વળી અમૃત અને મૃત્યુ તથા સત્ તેમ અસત્ પણ હું જ છું. ૧૯

ત્રણ વેદના જ્ઞાતા અને સોમરસ પીનારા જે નિષ્પાપ (પણ સકામી) પુરુષો યજ્ઞમાં મારી પૂજા કરીને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરેછે, તેઓ પવિત્ર ઇંદ્ર લોકને પામીને ત્યાં દેવોના દિવ્ય ભોગ ભોગવેછે. ૨૦

પણ તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પાછા તેઓ મૃત્યુ લોકમાં જન્મેછે. ત્રણે વેદોમાં

કહેલાં સકામ કર્મરૂપી ધર્મને અનુસરનારા તે ભોગેચ્છુઓ આ પ્રકારે વારંવાર આવાગમન પામ્યા કરેછે. ૨૧

જેઓ અનન્ય ભાવે સદા મારૂં ચિંતન કરીને મનેજ ઉપાસેછે, તેવા સદા મારે પરાયણ જનોનું યોગ ક્ષેમ હું ચલવુંછું. ૨૨

હે કૌંતેય! જેઓ અન્ય દેવોના ભક્ત બનીને તેમને શ્રદ્ધા સહિત ભજેછે; તેઓ પણ વિધિ રહિત છતાં મનેજ ભજેછે. ૨૩

કારણકે સર્વ યજ્ઞોનો ખરો ભોક્તા તથા સ્વામી હુંજ હોવા છતાં તેઓ મને તત્ત્વથી તેવો જાણતા નથી તેથીજ આવાગમનમાં પડેછે. ૨૪

દેવોને ઉપાસનારા દેવોને, પિતૃઓને પૂજનારા પિતૃઓને, ભૂતોને ભજનારા ભૂતોને અને મને પૂજનારા મનેજ પામેછે. ૨૫

જે કોઇ નિર્મળ ચિત્તવાળો મનુષ્ય મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ પણ ભક્તિ સહિત અર્પણ કરેછે, તેની તે ભક્તિયુક્ત ભેટને હું આનંદથી સ્વીકારૂંછું. ૨૬

માટે તું પણ જે કાંઈ કરે, જે જમે, જે હોમે, જે આપે ને જે તપ કરે, તે સર્વ હે કૌંતેય! મનેજ અર્પણ કર્યા કર. ૨૭

એથી તું સંન્યાસયોગ યુક્ત થઇને કર્મ કરવા છતાં પણ તેનાં શુભાશુભ ફળરૂપ બંધનોથી તું મુક્ત રહીશ, અને સર્વ આસક્તિઓથી છૂટીને મને પ્રાપ્ત થઇશ. ૨૮

યદ્યપિ હું સર્વ ભૂતો પ્રત્યે સમાન છું અને મારે કોઇ અપ્રિય કે પ્રિય નથી, તોપણ જેઓ મને ભક્તિથી ભજેછે તેઓ મારામાં અને હું તેમનામાં વિશેષ ભાવેજ રહ્યા છીએ. ૨૯

અતિ દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો મને અનન્ય ભક્તિથી ભજે તો તેને સાધુ માનવો, કેમકે તે હવે ઉત્તમ રસ્તે ચઢયો છે. ૩૦

તે સત્વર ધર્માત્મા થઇને શાશ્વત શાંતિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરેછે. હે કૌંતેય ! નક્કી સમજ કે મારો ભક્ત કદિ નાશ પામતો નથી. ૩૧

હે પાર્થ ! સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો તેમજ નીચ જાતિમાં જન્મેલા પણ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ ગતિને પામેછે. ૩૨

તો પછી મારી ભક્તિ કરનારા પુણ્યશાળી બ્રાહ્મણો અને રાજર્ષિઓ માટે તો કહેવુંજ શું ? માટે આ અનિત્ય અને સુખ રહિત મનુષ્ય લોકને પામીને તું મનેજ ભજ મારામાંજ મન રાખ, મારો ભક્ત થા, સર્વ કર્મો મને અર્પણ કર અને મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે માર પરાયણ થઇ ચિત્તને મારામાં જોડવાથી તું મનેજ આવી મળીશ ૩૩–૩૪

અધ્યાય નવમો સમાપ્ત.

——:o:——

અધ્યાય ૧૦ મો—વિભૂતિયોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

હે મહાબાહો! પુનઃ પણ મારૂં ઉત્તમ વચન સાંભળ; તું મને પ્રિય હોવાથી તારા હિતની ઇચ્છાથી હું તે તને કહું છું. ૧

મારી ઉત્પત્તિ થઇ હોય એવું દેવો તથા મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી, કેમકે દેવો અને મહર્ષિઓનું મૂળ પણ સર્વ પ્રકારે હુંજ છું. ૨

મને જે એવો અજન્મા, અનાદિ અને સર્વ લોકોનો મહેશ્વર જાણેછે, તેજ આ મૃત્યુ લોકમાં મોહરહિત થઇ સર્વ પાપોથી છૂટેછે. ૩

બુદ્ધિ, જ્ઞાન, નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ, સુખ, દુઃખ, જન્મ, મૃત્યુ, ભય, અભય, અહિંસા, સમતા, સંતોષ, તપ, દાન, યશ, અપયશ, ઈત્યાદિ સર્વ જુદા જુદા પ્રકારના મનોભાવ પ્રાણી માત્રને મારાથીજ થાય છે. ૪–૫

આ લોકોમાંની આ સર્વ પ્રજા જેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે પૂર્વે થઈ ગયેલા સાત મહર્ષિઓ અને ચાર મનુઓ પણ મારાજ મનોભાવથી ઉત્પન્ન થયા હતા. ૬

. મારા આ વિભૂતિયોગને જે તત્ત્વથી જાણેછે તે અડગપણે યોગમાં જોડાઇ શકેછે, એમાં સંશય નથી. ૭

હુંજ સર્વની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છું અને મારાથીજ સર્વ કાંઇ પ્રવર્તેછે, એમ જાણી બુદ્ધિમાનો ભાવયુક્ત થઇને મનેજ ભજેછે. ૮

તેઓ મારામાંજ મન અને પ્રાણ રાખીને નિત્ય પરસ્પરમાં મારો બોધ અને મારૂં કીર્તન કરતા થકા સંતોષ તથા આનંદ પામેછે. ૯

એવા સદા પ્રીતિપૂર્વક મને ભજનારા તથા મારા પરાયણ જનોને હું એવી બુદ્ધિનો યોગ આપુંછું કે જે વડે તેઓ મને પામેછે. ૧૦

તેઓની અનુકંપા માટે તેઓના આત્મભાવમાં રહેલા અજ્ઞાનજન્ય તમસને હું જ્ઞાનરૂપી દીપકવડે પ્રકાશીને તેનો નાશ કરૂંછું. ૧૧

અર્જુન બોલ્યાઃ—

દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ, વ્યાસ અને સર્વ ઋષિઓ આપને પરબ્રહ્મ, પરમધામ, પરમપવિત્ર, શાશ્વત-દિવ્યપુરૂષ, આદિદેવ, અજન્મા અને સર્વ વ્યાપક કહેછે, તથા આપ પોતે પણ મને એમજ કહોછો. ૧૨–૧૩

હે કેશવ! આપ મને જે કહોછો તે સર્વ હું સત્ય માનુંછું. હે ભગવન્! તમારા પૂર્ણ સ્વરૂપને દેવો અને દાનવો પણ નથી જાણતા. ૧૪

હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા! હે દેવોના દેવ! હે જગત્પતે! માત્ર તમે પોતેજ પોતાને પૂર્ણપણે જાણોછો. ૧૫

માટે આપની જે દિવ્ય વિભૂતિઓ રૂપે આપ આ લોકમાં વ્યાપી રહ્યાછો તે સર્વ વિભૂતિઓજ મને તો કહો.

હે યોગિન્! હું સદા કેવી રીતે તમારૂં ચિંતન કરવાથી તમને જાણી શકું? તથા હે ભગવન્! આપ મારે કયાં કયાં સ્વરૂપોમાં ચિંતન કરવા યોગ્ય છો તે સમજવા સારૂ હે જનાર્દન! પોતાના યોગને અને વિભૂતિઓને ફરી વિસ્તારથી કહો. આપનાં વચનામૃત સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૭–૧૮

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

ઠીક ! પરંતુ તને મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ મુખ્ય મુખ્યજ કહીશ, કેમકે હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! મારી સર્વ વિભૂતિઓના વિસ્તારનો તો પારજ નથી. ૧૯

હે નિદ્રાને જીતનાર ! સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં આત્મારૂપે પણ હુંજ રહેલો છું અને ભૂતોમાં આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હુંજ છું. ૨૦

આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું, તેજસ્વી પદાર્થોમાં હું કિરણોવાળો સૂર્ય છું, મરૂતોમાં હું મરીચિ છું અને નક્ષત્રોમાં હું ચંદ્રમા છું. ૨૧

વેદોમાં હું સામવેદ છું, દેવોમાં હું ઇંદ્ર છું, ઇંદ્રિયોમાં હું મન અને ભૂતોમાં હું ચેતના છું. ૨૨

રૂદ્રોમાં હું શંકર છું, યક્ષ અને રાક્ષસોમાં હું કુબેર છું, વસુઓમાં હું અગ્નિ છું અને પર્વતોમાં હું મેરૂ છું. ૨૩

હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં સર્વથી મુખ્ય બૃહસ્પતિ મને જાણ, સેનાપતિઓમાં હું કાર્તિકસ્વામી છું અને જળાશયોમાં હું સાગર છું. ૨૪

મહર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું, વાણીઓમાં હું એકાક્ષર ૐકાર છું, યજ્ઞોમાં હું જપ યજ્ઞ છું અને સ્થાવરોમાં હું હિમાલય છું. ૨૫

સર્વ વૃક્ષોમાં હું પીપળો છું અને દેવર્ષિઓમાં હું નારદ છું, ગંધર્વોમાં હું ચિત્રરથ છું અને સિદ્ધોમાં હું શ્રેષ્ઠ કપિલમુનિ છું. ૨૬

અશ્વોમાં અમૃત મંથન કરતાં નીકળેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા મને જાણ અને ગજેન્દ્રોમાં મને ઐરાવત તથા પુરુષોમાં મને રાજા જાણ. ૨૭

હથિયારોમાં વજ્ર હું છું, ગાયોમાં કામધેનુ હું છું, કામોમાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરનારો કામ હું છું અને સર્પોમાં વાસુકિ હું છું. ૨૮

નાગોમાં શેષનાગ હું છું, જળ દેવતાઓમાં વરૂણ હું છું, પિતૃઓમાં અર્યમા હું છું અને સંયમ કરનારાઓમાં યમ હું છું. ૨૯

દૈત્યોમાં પ્રહ્‌લાદ હું છું અને કાળને ગણનારાઓમાં કાળ હું છું, પશુઓમાં સિંહ હું છું અને પક્ષિઓમાં ગરૂડ હું છું. ૩૦

પવિત્ર કરનારા પદાર્થોમાં પવન હું છું, શસ્ત્રધારી-ઓમાં રામ હું છું, મત્સ્યોમાં મગર હું છું અને પ્રવાહોમાં ગંગા હું છું. ૩૧

હે અર્જુન ! સૃષ્ટિ માત્રનો આદિ, મધ્ય અને અંત હું છું, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું અને વિવાદ કરનારામાં વાણી હું છું. ૩૨

અક્ષરોમાં અકાર હું છું, સમાસોમાં દ્વંદ્વ નામક સમાસ હું છું, ક્ષય રહિત કાળ પણ હું છું અને સર્વ મુખોવડે ખાવાવાળો તેમજ સર્વનું પોષણ કરવાવાળો પણ હુંજ છું. ૩૩

સર્વ કોઇને હરનારૂં મૃત્યુ પણ હું છું અને ભવિષ્યમાં થનાર વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ પણ હુંજ છું; વળી સ્ત્રીઓમાં જે ઉત્તમ કીર્તિ, વાણી, સુંદરતા, સ્મરણશક્તિ, બુદ્ધિ, ધીરજ અને ક્ષમા છે, તે પણ હુંજ છું. ૩૪–૩૫

છળ કરનારાઓનો જુગાર હું છું, તેજસ્વીઓનુ તેજ હું છું, વિજયીઓનો વિજય હું છું, વ્યવસાયં જનોનો વ્યવસાય હું છું અને સત્વવાળાઓનું સત્વ હુ છું. ૩૬

યાદવોમાં વાસુદેવ હું છું, પાંડવોમાં અર્જુન હું છું, મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું અને કવિઓમાં શુક્ર કવિ હું છું. ૩૭

શાસકોનો દંડ હું છું, જીતવા ઇચ્છનારાઓની સુનીતિ હું છું, ગુપ્ત રાખનારાઓનું મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું. ૩૮

ટુંકમાં હે અર્જુન! સર્વ ભૂતોનું જે કાંઇ મૂળ બીજ છે તે હુંજ છું, કેમકે કોઇપણ ચરાચર વસ્તુનું મારા વિના અસ્તિત્વજ નથી. ૩૯

હે પરંતપ! આવી આવી મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત ન હોવાથી માત્ર ઉદ્દેશ પૂરતોજ આ વિસ્તાર મેં તને કહ્યો છે. ૪૦

ટુંકમાં જે જે વસ્તુ ઐશ્વર્ય, સૌંદર્ય, કીર્તિ કિંવા પ્રભાવયુક્ત હોય, તેને તેને તું મારાજ તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થએલી જાણ. ૪૧

અથવા હે અર્જુન! આ બધું જાણીને તારે શું કરવું છે? મારા એકજ અંશથી આ સમગ્ર જગતને હું ધારણ કરી રહ્યો છું. ૪૨

અધ્યાય દશમો સમાપ્ત.

——:૦:——

અધ્યાય ૧૧ મો—વિશ્વરૂપદર્શનયોગ.

અર્જુન બોલ્યા:—

મારાપર કૃપા કરીને આપે અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં જે પરમ ગુહ્ય વચન કહ્યાં તેથી મારો મોહ ઉડી ગયો છે. ૧

હે કમળપત્રાક્ષ! સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય અને બીજું પણ બધું આપના વડેજ થાય છે, એ મેં આપની પાસે વિસ્તારથી સાંભળ્યું અને આપનું માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું. ૨

હે પરમેશ્વર! આપ પોતાને જેવા કહોછો તેવાજ છો, પરંતુ હે પુરુષોત્તમ! આપના એ ઐશ્વર્યયુક્ત સ્વરૂપને હું જોવા ઈચ્છુંછું. ૩

હે પ્રભો! તે રૂપ મારાથી જોઇ શકાશે એમ આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર! આપનું તે અવિનાશી સ્વરૂપ મને બતાવો. ૪

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

હે પાર્થ! મારાં નાના પ્રકારનાં અનેક રંગરૂપવાળાં સેંકડો અને હજારો દિવ્યરૂપ જો. ૫

હે ભારત! આદિત્યો, વસુઓ, રૂદ્રો, અશ્વિનીકુમારો અને મરૂતગણો તથા પૂર્વે કદિ નહિ જોયલાં એવાં પુષ્કળ આશ્ચર્યોને તું જો. ૬

હે ગુડાકેશ! સર્વ ચરાચર જગત્ તેમજ બીજું પણ જે કાંઈ જોવાની ઇચ્છા હોય તે સર્વ અત્યારે મારા આ રૂપમાં જોઇ લે. ૭

પણ તું તારી આ આંખોથી મને જોઇ શકીશ નહિ, માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું તેવડે તું મારૂં યોગસામર્થ્ય જો. ૮

સંજય બોલ્યાઃ—

હે ધૃતરાષ્ટ્ર! મહા યોગેશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણે કહીને પછી અર્જુનને પોતાનું પરમ વિશાળ એવું વિશ્વરૂપ દેખાડતા હતા. ૯

એ સ્વરૂપ અનેક મુખો અને આંખોવાળું, અનેક અદ્‌ભૂત દેખાવોવાળું અને ઉગામેલાં અનેક દિવ્ય આયુધોવાળું હતું. ૧૦

દેવનું તે સ્વરૂપ અનંત, સર્વતોમુખ, સર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર, દિવ્યમાળા અને વસ્ત્ર ધારણ કરેલું અને દિવ્યગંધનું લેપન કરેલું હતું. ૧૧

આકાશમાં એક સાથે હજાર સૂર્યોનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય તોજ તે, તે મહાન રૂપની કાન્તિને કાંઇક મળતો આવે. ૧૨

અનેક પ્રકારે વિભક્ત થએલા સમગ્ર જગતને દેવોના દેવ એવા શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં તે સમયે એકત્ર થયેલું જોઇને ધનંજય અર્જુન આશ્ચર્યચકિત તથા રોમાંચિત થયો અને શિરસા પ્રણામ કરી હાથ જોડીને બોલ્યો:—

અર્જુન બોલ્યા:—

હે દેવ! આપના આ દેહમાં હું સર્વ દેવોને, અનેક પ્રકારનાં ભૂતોના સમૂહને, કમળાસન પર બેઠેલા દેવેશ્વર બ્રહ્માને અને સર્વ દિવ્ય ઋષિઓને તથા સર્પોને જોઉંછું. ૧૫

હે વિશ્વેશ્વર! હે વિશ્વરૂપ! હું આપને સર્વ બાજુએથી અનેક બાહુ, પેટ, મુખ અને નેત્રવાળા તથા અનંતરૂપવાળા જોઉંછું અને આપના અંત, મધ્ય કે આદિને હું ક્યાંય પણ દેખતો નથી. ૧૬

મુકુટ, ગદા અને ચક્રને ધારણ કરેલા, તેજના અંબારૂપ, સર્વ બાજુથી પ્રકાશમાન, જોઇ ન શકાય એવા દેદિપ્યમાન અગ્નિ તથા સૂર્ય સમાન પ્રભાવાળા અને માપમાં ન આવી શકે એવા રૂપે આપને હું જ્યાં ને ત્યાં જોઉંછું.

આપજ સર્વશ્રેષ્ઠ જાણવા યોગ્ય અવિનાશી છો, આપજ વિશ્વના આધાર છો અને આપજ નિત્ય–શાશ્વત ધર્મના રક્ષક તથા સનાતન પુરુષ છો એમ હું જોઉંછું. ૧૮

આપને હું આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત, અનંત શક્તિવાળા, અનંત બાહુવાળા, ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપી નેત્ર-વાળા, પ્રજ્વલિત અગ્નિસમાન મુખવાળા અને પોતાના તેજવડે આ વિશ્વને તપાવી રહેલા જોઉંછું. ૧૯

હે મહાત્મન્! અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું સર્વ અંતર અને સર્વ દિશાઓ આપે પોતાના વિશ્વરૂપવડે વ્યાપ્ત કરી દીધાં છે. આપનું આ અદ્‌ભૂત ઉગ્રરૂપ જોઇને ત્રણે લોક ગભરાઇ રહ્યા છે. ૨૦

દેવતાઓનાં આ ટોળાં આપમાં પ્રવેશ કરેછે, કેટલાય ભય પામેલાઓ હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરેછે, મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો 'સ્વસ્તિ, સ્વસ્તિ' બોલીને અનેક સ્તોત્રોવડે આપની સ્તુતિ કરેછે. ૨૧

રૂદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવો, અશ્વિની-કુમારો, મરૂતો, પિતૃઓ, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર અને સિદ્ધના સમૂહો, એ સર્વ વિસ્મય પામતા થકા આપને જોઇ રહ્યાછે. ૨૨

હે મહાબાહો ! આપનું આ બહુ મુખવાળું, બહુ આંખોવાળું, બહુ હાથવાળું, બહુ જાંગ અને પગવાળું, બહુ પેટવાળું અને બહુ દાઢોને લીધે વિકાળ દેખાતું મહાન રૂપ જોઇને લોકો તથા હું વ્યથા પામ્યા છીએ. ૨૩

આકાશને જઇ અડતા, અનેક ઝળકતા રંગવાળા, ઉઘડેલા મુખવાળા અને પ્રકાશમાન વિશાળ નેત્રવાળા, એવા આપના આ વિશ્વરૂપને જોઇ મારો અંતરાત્મા વ્યથા પામેછે અને હે વિષ્ણુ ! મને ધીરજ તેમ શાન્તિ રહેતી નથી. ૨૪

વિકાળ દાઢોવાળાં અને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં આપનાં મુખોને જોતાંજ હું દિશાઓ ભૂલી જાઉંછું અને મને ચેન નથી પડતું માટે હે જગન્નિવાસ દેવેશ ! પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

રાજાઓના સમૂહો સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના આ સર્વ પુત્રો તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ પણ અમારા મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહિત આપનાં વિકાળ દાઢોવાળાં ભયાનક મુખોમાં ત્વરાથી પેસેછે અને કેટલાક તો ચૂરો થઈ ગયેલાં ઉત્તમ અંગોસહિત દાંતની વચ્ચેના ભાગોમાં ચોંટેલા દેખાય છે. ૨૬–૨૭

નદીઓના અનેક જળપ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જોરથી વહેછે, તેમ આ નરલોકના વીર પુરુષો તમારાં પ્રજ્વલિત મુખોમાં ધસેછે. ૨૮

જેમ પતંગીયાં મરવા માટેજ મોટા વેગથી સળગતા અગ્નિમાં જઇ પડેછે, તેમ આ સર્વ લોકો પણ પોતાના નાશને માટેજ આપના મુખમાં ત્વરાથી આવી પડેછે. ૨૯

ચારે તરફથી પ્રકાશિત મુખોવડે આપ સર્વ લોકોને પકડીને ચાટોછો, અને હે વિષ્ણુ ! આપના તેજ વડે સમગ્ર જગતને ભરપૂર કરીને આપની ઉગ્રકાંતિવડે તપાવોછો. ૩૦

આવા ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો તે મને કહો. હે દેવાધિપતે ! આપને નમસ્કાર હો. આપ પ્રસન્ન થાઓ. આપને પ્રથમના રૂપમાંજ હું જોવા ઇચ્છું છું. આપની આ પ્રવૃત્તિને હું સમજી શકતો નથી. ૩૧

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હું લોકોનો ક્ષય કરવાવાળો મહાન કાળ છું, લોકોનો નાશ કરવાને અહીં પ્રવૃત્ત થયો છું, અને તું નહિ લડે તોપણ ઉભય સેનાઓમાંના સર્વ યોદ્ધાઓ જીવતા રહેવાના નથી. ૩૨

માટે હે અર્જુન ! ઉભો થા, શત્રુઓને જીતીને યશ મેળવ અને સમૃદ્ધ રાજ્યને ભોગવ. એઓને મેં પ્રથમથીજ હણી રાખેલા છે. તું તો માત્ર નિમિત્ત બનીને મારા મારી રાખેલા આ દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને બીજા વીર યોદ્ધાઓને હણ. વૃથા દુઃખી નહિ થતાં યુદ્ધ કર. રણમાં શત્રુઓને તુંજ જીતીશ. ૩૩-૩૪

સંજય બોલ્યાઃ—

કેશવનાં એવાં વચન સાંભળીને અર્જુને કાંપતે કાંપતે શ્રીકૃષ્ણને બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા અને પછી તે પ્રણામ કરીને બીતા બીતા ગદગદ સ્વરે કહેવા લાગ્યો. ૩૫

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે હૃષીકેશ ! જગત્ આપના ગુણકીર્તન વડે અતિ હર્ષ પામીને આપનામાં પ્રીતિ કરેછે, રાક્ષસો આપથી ભય પામીને દિશાઓમાં નાસેછે અને સર્વ સિદ્ધોના સમૂહો આપને નમસ્કાર કરેછે તે સર્વ યોગ્યજ છે. ૩૬

હે મહાત્મન્ ! હે અનંત ! હે દેવાધિદેવ ! સર્વથી શ્રેષ્ઠ તેમજ બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા એવા આપને તેઓ શા માટે ન નમે ? હે જગન્નિવાસ ! આપ સત્ અને અસત્થી પર એવા અક્ષરબ્રહ્મ છો. ૩૭

આપ આદિદેવ અને પુરાણ પુરુષ છો, આપ વિશ્વના પરમનિધાન છો, સર્વને જાણનારા તથા જાણવા યોગ્ય આપજ છો, આપજ પરમધામ (સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન) છો, અને હે અનંત રૂપવાળા ! આ વિશ્વને આપેજ વિસ્તાર્યું છે અને આપેજ વ્યાપ્ત કર્યું છે. ૩૮

વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરૂણ, ચંદ્ર, બ્રહ્મા અને તેમના પિતા પણ આપજ છો. આપને હજારો વાર નમસ્કાર હો. ફરી ફરીથી પણ આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. ૩૯

આપને સામેથી નમસ્કાર હો, પાછળથી નમસ્કાર હો અને સર્વ બાજુથી હે સર્વરૂપ ! આપને નમસ્કાર હો. આપનું સામર્થ્ય અનંત તથા પરાક્રમ અપાર છે. આપ સર્વમાં વ્યાપીને પણ રહ્યા છો અને સર્વરૂપ પણ છો. ૪૦

આપના આ મહિમાને નહિ જાણવાથી મેં આપને સખા માનીને ભૂલથી કે મશ્કરીમાં હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! એ પ્રમાણે જે અમર્યાદિત વચન કહેલાં છે અને હે અચ્યુત ! આહાર વિહારમાં, સુવા બેસવામાં, તથા એકાન્તમાં તેમ માણસો વચ્ચે ઉપહાસમાં આપ મારાથી જે અનાદર પામ્યા છો, તેની હે અનંત ! આપ પાસે ક્ષમા માગું છું. ૪૧-૪૨

હે અનુપમ પ્રભાવવાળા! આપજ આ ચરાચર લોકના પિતા, પૂજ્ય અને ગુરુના ગુરુ છો. ત્રણે લોકમાં આપની તુલ્યજ કોઇ નથી, ત્યાં અધિક તો ક્યાંથીજ હોય? ૪૩

આપ પૂજ્ય પ્રભુને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન થવા પ્રાર્થના કરૂંછું. જેમ પિતા પુત્રનો, મિત્ર મિત્રનો અને પતિ પ્રિયાનો અપરાધ ક્ષમા કરેછે તેમ હે દેવ! આપ મારા અપરાધ ક્ષમા કરો. ૪૪

કદિ નહિ જોયલા એવા આપના આ રૂપને જોઇને હું હર્ષ પામ્યોછું, પરંતુ ભયથી મારૂં મન અતિ વ્યાકુળ થયેલું છે, માટે હે દેવોના દેવ! હે જગન્નિવાસ! પ્રસન્ન થાઓ. અને હે દેવ! આપનું તે પૂર્વનું રૂપ દર્શાવો. ૪૫

આપને હવે તેવાજ મુકુટધારી અને હાથમાં ગદા તથા ચક્રવાળા હું જોવા ઇચ્છુંછું, માટે હે હજારો હાથવાળા વિશ્વમૂર્તે! આપ તે ચતુર્ભુજ રૂપે થાઓ. ૪૬

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હે અર્જુન! પૂર્વે બીજા કોઇએ ન જોયલું તેજોમય, અનંત, આદ્ય અને પરમ એવું મારૂં આ વિશ્વરૂપ તારાપર પ્રસન્ન થઇને મારા યોગબળવડે મેં તને બતાવ્યું છે. ૪૭

હે કુરૂવીરશ્રેષ્ઠ ! મારૂં આવું રૂપ વેદથી, યજ્ઞથી, અધ્યયનથી, દાનથી, કર્મથી કે ઉગ્ર તપથી પણ આ મનુષ્ય લોકમાં તારા વિના બીજાને જોવા મળી શકે તેમ નથી. ૪૮

મારૂં આવું ઘોર રૂપ જોઇને તને દુઃખ અને વિમૂઢતા ન થાઓ. તું ભયને ત્યજી પ્રસન્ન મનથી પાછો મારા આ પૂર્વરૂપને જો. ૪૯

સંજય બોલ્યાઃ--

આ પ્રમાણે કહીને વાસુદેવે અર્જુનને પાછું પોતાનું તે પૂર્વરૂપ દેખાડયું અને પ્રથમની પેઠે સૌમ્ય શરીરવાળા થઇને તે મહાત્માએ ભય પામેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. ૫૦

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે જનાર્દન ! આપનું આ સૌમ્ય માનવરૂપ જોઇને હવે હું સચેત થયો છું અને મારૂં મન પૂર્વવત્ સ્વસ્થ થયું છે. ૫૧

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

મારૂં જે સુખે દુઃખે જોઇ શકાય એવું વિશ્વરૂપ તેં જોયું તે રૂપના દર્શનની દેવો પણ સદાય આકાંક્ષા રાખેછે. ૫૨

તેં મને જેવો જોયો તે રૂપે હું વેદથી, તપથી, દાનથી કે હોમથી જોઇ શકાઉં એમ નથી. ૫૩

હે પરંતપ અર્જુન! કેવળ અનન્ય ભક્તિવડેજ એ પ્રમાણે મને જાણવો, જોવો અને તત્ત્વથી મારામાં પ્રવેશ કરવો શક્ય છે. ૫૪

મારી પ્રીતિ અર્થેજ કર્મ કરનાર, મનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ તથા સર્વસ્વ ગણનાર, અન્ય સર્વસંગ—આસક્તિ—ને ત્યજી મારીજ ભક્તિ કરનાર અને સર્વ ભૂતો સાથે વૈરરહિત બનનાર ભક્તજ મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

અધ્યાય અગીયારમો સમાપ્ત.

—— :o: ——

અધ્યાય ૧૨ મો—ભકિતયોગ.

અર્જુન બોલ્યાઃ—

એવી રીતે ચિત્તને સદા આપમાં જોડતા રહીને જે ભક્તો આપને ઉપાસેછે, તથા જેઓ અક્ષર અને અવ્યક્ત બ્રહ્મરૂપે આપને ઉપાસેછે, તે બેમાંથી શ્રેષ્ટ યોગવેત્તા કોણ ! ૧

જે નિત્યયુક્ત ભક્તો મનને મારામાં જોડીને પરમ શ્રદ્ધા સહિત મને ઉપાસેછે, તેઓ મારા મતથી ઉત્તમ યોગી છે. ૨

જેઓ સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી અવર્ણનીય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, અચિંત્ય, કૂટસ્થ, અચળ તથા અવિનાશી એવા અક્ષરબ્રહ્મને ઉપાસેછે, તથા સર્વત્ર સમબુદ્ધિપૂર્વક સર્વ ભૂતોનું હિત કરવામાં મચ્યા રહેછે, તેઓ પણ મનેજ પામેછે, પરંતુ તે અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળાઓને ક્લેશ ઘણો વધારે પડેછે, કેમકે દેહધારીઓને માટે અવ્યક્તનો માર્ગ દુઃખથી સિદ્ધ થાય એવો છે. ૩–૪–૫

અને જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને અથવ
તો જેઓ મારે પરાયણ થઇ અનન્ય યોગવડે ધ્યાન કરત
રહીને મને ઉપાસેછે, તેવા મારામાં ચિત્તવાળાઓનો '
પાર્થ ! આ જન્મ મૃત્યુમય સંસાર સાગરમાંથી હું વિ
વિલંબે ઉદ્ધાર કરૂં છું. ૬–૭

માટે તું મારામાંજ મન રાખ અને બુદ્ધિને પ
મારામાંજ જોડી રાખ, એટલે પછી તું નિઃસંશય મારામાં
આવી વસીશ. ૮

જો તું આ પ્રમાણે ચિત્તને મારામાં સ્થિર કરવા
સમર્થ ન હોય તો હે ધનંજય ! અભ્યાસની સહાયવ
મને પામવાની ઇચ્છા કર. ૯

અને અભ્યાસ કરવાને પણ અસમર્થ હોય તો પ
મારી પ્રાપ્તિઅર્થેજ કર્મો કરનારો થા. મારે માટે કર્મો ક
વાથી પણ તું મોક્ષને પામીશ. ૧૦

જો તેમ કરવાને પણ તું અશક્ત હોય તો મા
યોગનો આશ્રય લઈ સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરીને ધી
ધીમે મનને વશ કર. ૧૧

કેમકે એવી સ્થિતિમાં અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાનથી પણ કર્મફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે ફળત્યાગથી પણ છેવટે શાન્તિ પ્રાપ્ત થાયછે. ૧૨

સર્વ ભૂતોમાં દ્વેષ વિનાનો, મિત્રતા તથા કરૂણાવાળો, મમતારહિત, અહંતારહિત, દુઃખ સુખમાં સમતાવાળો, ક્ષમાવાળો, સદા સંતોષી, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારો, દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને મારામાં મન–બુદ્ધિને જોડી રાખનારો, આવો જે મારો યોગી ભક્ત, તે મને પ્રિય છે. ૧૩–૧૪

જેનાથી લોકો ઉદ્વેગ પામતા નથી અને જે લોકોથી ઉદ્વેગ પામતો નથી, તથા જે હર્ષ, શોક, ભય, ખેદથી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે. ૧૫

જે મારો ભક્ત સ્પૃહા વિનાનો, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, નિર્ભય અને સર્વ આરંભને છોડી બેઠેલો છે તે મને પ્રિય છે. ૧૬

જે કશાનો હર્ષ કે દ્વેષ કરતો નથી, જે કશાની ચિંતા કે ઇચ્છા કરતો નથી અને જે શુભ તથા અશુભ કર્મને ત્યજી દઇ ભક્તિમાન બન્યો છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૭

જે શત્રુ અને મિત્રમાં, માન અને અપમાનમાં, શીત તેમ ઉષ્ણમાં તથા સુખ તેમ દુઃખમાં સમાન હોઈ સર્વત્ર આસક્તિ વિનાનો છે, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સરખાં છે, જે થોડું બોલનારો, સર્વ સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ, ઘર વિનાનો અને સ્થિર બુદ્ધિવાળો છે, તેવો ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય છે. ૧૮-૧૯

જેઓ મનેજ સર્વસ્વ માની ઉપર કહેલા અમૃતતુલ્ય-ધર્મને શ્રદ્ધાથી આચરે છે તેવા ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦

અધ્યાય બારમો સમાપ્ત.

——:૦:——

અધ્યાય ૧૩ મો—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ વિભાગયોગ.

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે કેશવ! પ્રકૃતિ, પુરુષ, ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ હું જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હે કૌંતેય! એ વિષયને જાણનારા જ્ઞાનીઓ આ શરીરને ‘ક્ષેત્ર’ કહેછે અને એને જાણવાવાળો જે આત્મા, તેને ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ કહેછે. ૨

સર્વ ક્ષેત્રોમાં હે ભારત! ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે મનેજ રહેલો જાણ. આ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તેજ ખરૂં જ્ઞાન છે, એવો મારો મત છે. ૩

તે ક્ષેત્ર જે છે, જેવું છે, જેવા વિકારોવાળું છે, જેમાંથી ઉપજેલું છે અને જે ભેદોવાળું છે તથા તે ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જે કાંઈ છે ને જેવા પ્રભાવવાળો છે, તે મારાથી સંક્ષેપમાં સાંભળ. ૪

ઋષિઓએ વિવિધ છંદથી બહુ પ્રકારે એ જ્ઞાનને ગાયું છે અને પૂર્ણ નિશ્ચિત અર્થને દર્શાવનારાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોમાં પણ તે જ્ઞાન, હેતુ તથા યુક્તિ સહિત કહેલું છે. ૫

પાંચ મહાભૂત, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત (અદ્રશ્ય-માયા), દશ ઇન્દ્રિયો, એક મન, જ્ઞાનેંદ્રિયોના પાંચ વિષય, ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંધાત (શરીર) ચેતના અને ધીરજ, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ તેમાં રહેલા વિકારો સહિત સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. ૬–૭

અમાનિપણું, અદંભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યસેવા, પવિત્રતા, સ્થિરતા, મનોનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય અને અહંકારરહિતપણું, તેમજ જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિમાં રહેલાં દુઃખ તથા દોષોનું ચિંતન, વળી કર્મમાં અનાસક્તિ, પુત્ર–સ્ત્રી–ગૃહ, ધન ઇત્યાદિમાં અલોલુપતા, ઈષ્ટ તેમજ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તની સદાય સમાનતા, તથા ૮–૧૦

મારામાં અનન્ય ભાવયુક્ત અવ્યભિચારિણી ભક્તી, પવિત્ર એકાંત સ્થળનું સેવન, પ્રાકૃત લોકસમૂહમાં અપ્રીતિ, સદાય અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર, એ સર્વનું નામ "જ્ઞાન" કહ્યું છે અને જે એ વિનાનું અથવા એથી ઉલટું તે સર્વ 'અજ્ઞાન' સમજવું. ૧૧–૧૨

હવે તે જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) બ્રહ્મ જેને જાણવાથી જીવ મોક્ષને પામેછે તે વિષે કહીશ. તે બ્રહ્મ અનાદિ અને સર્વથી પર છે. વાસ્તવમાં તેને સત્ તેમ અસત્ કહી શકાતું નથી. ૧૩

સર્વ તરફ તેને હાથપગ છે, સર્વ તરફ તેને નેત્ર, શિર અને મુખ છે, સર્વત્ર તેને કાન છે, અને એવા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાનરૂપે આ લોકમાં તે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. ૧૪

સર્વ ઇન્દ્રીયોના ગુણધર્મોને પ્રકાશનારૂં છતાં તે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, સર્વને ધારણ કરનારૂં છતાં તે સર્વ પ્રતિ અનાસક્ત છે, અને સર્વ ગુણોનું ભોક્તા છતાં નિર્ગુણ છે. ૧૫

તે પરબ્રહ્મ સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતોની બહાર તેમજ અંદર વ્યાપી રહેલું છતાં અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી મન—ઇંદ્રિયાદિવડે જાણી શકાતું નથી અને સમીપ છતાં પણ દૂર ભાસેછે. ૧૬

તે અખંડ—અવિભક્ત હોવા છતાં ભૂતોમાં વિભક્તની પેઠે રહેલું ભાસેછે. વળી તે જ્ઞેય બ્રહ્મ સર્વ ભૂતોનું

પોષક છતાં સર્વનો સંહાર અને ઉત્પત્તિ કરનારૂં પણ તેજ છે. ૧૭

તે સૂર્ય ચંદ્રાદિ જ્યોતિઓની પણ જ્યોતિ તથા અંધકારથી પર કહેવાય છે. તે જ્ઞાન રૂપ, જ્ઞેયરૂપ અને જ્ઞાનવડે જાણી શકાય એવું હોઇને સર્વના હૃદયમાં અધિષ્ઠિત છે. ૧૮

એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેય વિષે ટુંકામાં જે તને કહ્યું, તે યથાવત્ જાણવાથી મારો ભક્ત મારા ભાવને પામેછે. ૧૯

પ્રકૃતિ તેમ પુરુષ બંનેને તું અનાદિ જાણ, પરંતુ આગળ કહેલા સર્વ વિકારો અને ગુણોને તો તું પ્રકૃતિથીજ ઉદ્ભવેલા જાણ. ૨૦

કાર્ય (દેહ) અને કરણ (ઇંદ્રિય) ના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિનેજ હેતુ કહી છે, અને પુરુષને તો માત્ર સુખ દુઃખાદિનો ભોક્તાજ કહ્યો છે. ૨૧

પ્રકૃતિમાં અધિષ્ઠિત પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોમાં મિથ્યા અહંતા મમતા ધારણ કરીને તેને ભોગવેછે, અને ગુણો સાથેનો તેનો એ સંયોગજ તેને સારી નરસી યોનિઓમાં વારંવાર જન્મ થવાનું કારણ બનેછે. ૨૨

આ દેહમાં રહેલો એ પ્રકૃતિના ગુણોનો દ્રષ્ટા, અનુમોદક, ભર્તા અને ભોકતા, એવો પરમ પુરુષ, તે મહેશ્વરનેજ તેના ઉપાધિરહિત નિત્ય શુદ્ધ રૂપમાં 'પરમાત્મા' કહેછે. ૨૩

આ પ્રમાણે જે પરમ પુરુષને નિર્ગુણ જાણેછે, અને પ્રકૃતિનેજ ગુણ–વિકારવાળી જાણેછે, તે સર્વથા વર્તવા છતાં ફરી જન્મતો નથી. ૨૪

એ પરમાત્માને એવો જાણ્યા પછી કેટલાક ધ્યાનયોગવડે, કેટલાક જ્ઞાનયોગવડે, અને કેટલાક કર્મયોગ વડે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને તેનો પોતાથીજ પોતામાં સાક્ષાત્કાર પામેછે. ૨૫

તે પરમાત્માને તેવો ન જાણનારા જે સજ્જનો બીજાઓ પાસેથી સાંભળીને પણ શ્રદ્ધાથી તેને ઉપાસેછે, તેઓ પણ આ જન્મ મૃત્યુમય સંસારને નિશ્ચય તરી જાય છે. ૨૬

જે કાંઇ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞના–પ્રકૃતિ પુરુષના–સંયોગથીજ ઉપજેછે એમ જાણ. ૨૭

જે મનુષ્ય આ સર્વ નાશવંત ભૂતોમાં તે અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપણે રહેલા જુએછે તેજ યથાર્થ જુએછે. ૨૮

કેમકે સર્વમાં સદાય સમાનપણે રહેલાં ઇશ્વરને તે એમ પોતામાં, બીજામાં અને સર્વમાં તેવાજ સમભાવથી જોઇ શકેછે, તે મનુષ્ય પછી પોતાવડે પોતાને હણતો નથી અને તેથી પરમગતિને પામેછે. ૨૯

ટુંકમાં સર્વ કર્મ સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિવડેજ કરાય છે અને આત્મા તો સર્વત્ર અકર્તાજ છે, એમ જે જુએછે તેજ ખરેખરૂં જુએછે. ૩૦

જ્યારે મનુષ્યને આ સર્વ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ એકજ આત્મામાં રહેલાં જણાય છે અને તે એકમાંથીજ સર્વ વિસ્તાર થયેલો સમજાય છે, ત્યારેજ તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૧

આ પરમાત્મા અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી ક્રિયા અને વિકાર રહિત છે અને તેથી તે શરીરમાં રહેલો છતાં પણ હે કુંતીપુત્ર! નથી તે કાંઇ કરતો કે નથી કશાથી લેપાતો. ૩૨

જેમ આકાશ સર્વમાં રહેલું છતાં સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે કશાથી લેપાતું નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વ દેહોમાં રહેલો છતાં અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રકૃતિના ગુણોવડે લેપાતો નથી. ૩૩

જેમ સૂર્ય એકજ છતાં સર્વ લોકોને પ્રકાશેછે, તેમ હે ભારત! આ એકજ ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્મા સર્વ ક્ષેત્રરૂપી શરીરોને પ્રકાશેછે. ૩૪

આ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે શરીર અને આત્મા વચ્ચે રહેલા ભેદને તથા ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાંથી છુટવાના ઉપાયને યથાવત જાણેછે, તેઓ ઉચિત પ્રયત્ન કરીને પરમપદને પામેછે.

અધ્યાય તેરમો સમાપ્ત.

——:o:——

અધ્યાય ૧૪ મો—ત્રિગુણવિભાગ યોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હવે સર્વ જ્ઞાનોથી ઉત્તમ એવું પરમજ્ઞાન, જેને જાણીને સર્વ મુનિઓ આ લોકમાં પરમ સિદ્ધિને પામ્યા હતા, તે તને ફરીથી કહુંછું. ૧

આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા સ્વરૂપને પામનારાઓ જગતની ઉત્પત્તિકાળે ઉત્પન્ન થતા નથી અને પ્રલય સમયે મરતા નથી. ૨

મારી યોનિ મહાન પ્રકૃતિ છે, અને તેમાં હું ગર્ભ મૂકુંછું તેથીજ હે ભારત! સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાયછે.૩

હે કૌંતેય! સર્વ યોનિઓમાં જે જે મૂર્તિઓ જન્મેછે તે યોનિઓનું જન્મસ્થાન પણ તે મહદ્ પ્રકૃતિજ હોવાથી સર્વનો બીજ આપનારો મૂળ પિતા હુંજ છું. ૪

એ પ્રકૃતિમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલા સત્વ, રજસ અને તમસ એ ગુણો હે મહાબાહો! અવિનાશી જીવાત્માને દેહમાં બાંધેછે. ૫

હે નિષ્પાપ! તેમાં સત્વગુણ એ નિર્મળતાને લીધે પ્રકાશક તથા ઉપદ્રવરહિત હોવાથી જીવને સુખ અને જ્ઞાનની સંગે બાંધેછે. ૬

રજોગુણને તું તૃષ્ણા અને આસક્તિને લીધે લોભ-રૂપે ઉત્પન્ન થનારો જાણ. હે કૌંતેય! જીવને તે કર્મોમાં બાંધેછે. ૭

હે ભારત! સર્વ જીવોને મોહમાં ફસાવનારો તમો-ગુણ અજ્ઞાનથી ઉપજેલો જાણ. જીવને તે પ્રમાદ, આળસ તથા નિદ્રામાં બાંધેછે. ૮

ટુંકમાં હે ભારત! સત્વગુણ સુખમાં જોડેછે અને રજોગુણ કર્મમાં તથા તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ પ્રમાદમાં જોડેછે. ૯

હે ભારત! રજોગુણ અને તમોગુણ દબાતાં સત્વ-ગુણ પ્રબળ થાય છે, સત્વગુણ તથા તમોગુણ દબાતાં રજોગુણ પ્રબળ થાય છે અને સત્વગુણ તથા રજોગુણ દબાતાં તમોગુણ પ્રબળ થાય છે. ૧૦

આ દેહમાં મન ઈંદ્રિયાદિ સર્વ દ્વારોમાં જ્યારે આનંદ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સત્વગુણ વિશેષ વધેલો છે એમ જાણવું. ૧૧

લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરંભ, અશાન્તિ અને ઇચ્છા એ વસ્તુઓ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! રજોગુણ વધવાથી પેદા થાય છે. ૧૨

અને હે કુરૂનંદન! તમસ વધવાથી અજ્ઞાન, અસુખ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ ઉપજેછે. ૧૩

સત્વની પ્રબળતામાં દેહ છૂટવાથી પ્રાણી ઉત્તમ જ્ઞાનીઓના પવિત્ર લોકને પામેછે. ૧૪

રજસની પ્રબળતામાં દેહ છૂટતાં તે કર્માસક્ત લોકોમાં જન્મેછે, અને તમસની પ્રબળતા કાળે દેહ છૂટતા મૂઢ યોનિમાં જન્મેછે. ૧૫

સારાં કર્મોનું ફળ સાત્વિક અને નિર્મળ કહેવાય છે. રજોગુણી કર્મોનું ફળ દુઃખ છે, અને તમોગુણી કર્મોનું ફળ અજ્ઞાન છે. ૧૬

સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ તેમજ અજ્ઞાન ઉપજેછે. ૧૭

સાત્વિક પ્રકૃતિવાળા ઉચ્ચ ગતિને પામેછે, રજોગુણી મધ્યમાં રહેછે અને કનિષ્ઠ ગુણવૃત્તિવાળા તામસો નીચ ગતિને પામેછે. ૧૮

પરંતુ દૃષ્ટા જ્યારે પ્રકૃતિના ગુણો સિવાય બીજાને કર્તા-ભોક્તા જોતો નથી અને પોતાને શુદ્ધાત્મારૂપે ત્રણે

ગુણોથી પર—અકર્તા તથા અભોક્તા જોઇ શકેછે, ત્યારે તો તે મારા ઇશ્વરભાવનેજ પામેછે. ૧૯

દેહની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ત્રણે ગુણોને એ રીતે જે ઓળંગી જાયછે, તે જન્મ, મરણ અને જરાનાં દુઃખોથી છૂટીને મોક્ષને પામેછે. ૨૦

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે પ્રભો ! કયાં લક્ષણવડે, કેવાં આચરણથી અને કેવી રીતે મનુષ્ય એ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી તેનાથી પર થઇ શકે ? ૨૧

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

હે પાંડવ ! સત્વના ચિન્હરૂપ જ્ઞાન અને આનંદ, રજસના ચિન્હરૂપ પ્રવૃત્તિ, કિંવા તમસના ચિન્હરૂપ મોહ, એમાંનું જે કાંઇ પ્રવર્તેલું હોય તેનો જે દ્વેષ કરતો નથી અને નિવૃત્ત થયેલું હોય તેની જે ઇચ્છા કરતો નથી. ૨૨

અર્થાત્ ગુણોમાં અહંતા મમતા લાવીને ચલાયમાન નહિ થતાં જે તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન જેવોજ રહેછે, અને અંતર, બાહ્ય, સર્વત્ર “ગુણોજ ગુણો પ્રત્યે પ્રવર્તી રહ્યા છે” એ નિશ્ચયમાં દૃઢ—સ્થિર રહીને પ્રવૃત્તિ કરતો થીન. ૨૩

તેમજ જે દુઃખ સુખમાં સમદૃષ્ટિવાળો અને સ્વસ્થ રહેછે, જેને માટી, પત્થર અને સોનું સમાન છે, જેને પ્રિય અને અપ્રિય તેમજ પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ બેઉ સરખાં છે, જે ધીરજવાળો છે, ૨૪

તથા જે માન અપમાનમાં સમાન છે, જે મિત્ર તેમજ શત્રુના પક્ષ પ્રત્યે સમાન છે તથા જેણે સર્વ સકામ કર્મોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેવો પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૫

જે અવ્યભિચારી–એકનિષ્ઠ–ભક્તિયોગવડે મને સેવે છે, તેજ એ ગુણોને સારી રીતે તરી શકીને એવો–બ્રહ્મરૂપ થવાને યોગ્ય–બનેછે. ૨૬

કેમકે અવિનાશી અને નિર્વિકારી બ્રહ્મનું, શાશ્વત ધર્મનું અને પરમાવધિ ઉપમારહિત સુખનું સર્વોત્તમ સ્થાન હુંજ છું. ૨૭

અધ્યાય ચોદમો સમાપ્ત.

——:૦:——

અધ્યાય ૧૫ મો—પુરુષોત્તમયોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

જેનું (પરમાત્મારૂપી) મૂળ ઉંચે છે, જેની શાખાઓ (વિસ્તાર) નીચે છે અને વેદ જેનાં પાન છે, એવો આ સંસારરૂપી પીપળો પ્રવાહરૂપેજ નાશરહિત કહેવાય છે, માટે જે એને તત્ત્વથી જાણેછે તેજ ખરો વેદવેત્તા છે. ૧

સત્વાદિ ગુણોવડે પોષાયલી અને વિષયોરૂપી કુંપળોવાળી તેની શાખાઓ ઉંચે અને નીચે પ્રસરેલી હોઇને તેનાં કર્મમાં જોડનારાં વાસનારૂપી મૂળો એકમાંથી એક ફૂટતાં ચાલી આ લોકમાં નીચે ઉંચે સર્વત્ર ખૂબ ફેલાયલાં છે. ૨

વાસ્તવમાં તેનું અવિનાશી રૂપ, તેમજ તેની સ્થિતિ, આદિ કે અંત, કશુંજ ઉપલબ્ધ થતું નથી. માટે વાસના રૂપી અતિપુષ્ટ મૂળોવાળા આ સંસાર વૃક્ષને અનાસક્તિરૂપી દ્રઢ શસ્ત્રવડે છેદી નાખવો, અને પછી " જેમાંથી આ પ્રાચીન સંસાર વૃક્ષની પ્રવૃત્તિ થઇ છે તે પરમપદજ શોધવા યોગ્ય છે " એવો નિશ્ચય કરીને " જેને પામનારાઓને પાછું આ સંસારમાં આવવું પડતું નથી તે આદિ પુરુષનેજ શરણે છું " એવી ભાવના ધારણ કરવી. ૩–૪

માન મોહને ત્યજનારા, સંગદોષને જીતનારા, સદા અધ્યાત્મ અભ્યાસમાં રહેનારા, અન્ય સર્વ કામનાઓને ત્યજી ચુકેલા અને સુખ દુઃખાદિ જોડકાંથી મુક્ત થએલા પુરુષાર્થીઓજ તે અવિનાશી પદને પ્હોંચી શકેછે. ૫

જે પદને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ પ્રકાશી શકતા નથી અને જ્યાં પહોંચેલા પાછા જન્મ મરણમાં આવતા નથી, તેજ મારૂં પરમધામ છે. ૬

મારોજ સનાતન અંશ આ મૃત્યુલોકમાં જીવ બનીને પ્રકૃતિમાં રહેલી પાંચ ઇંદ્રિયો તથા છઠ્ઠા મનને પોતામાં ખેંચી લેછે. ૭

વાયુ જેમ ગંધને પુષ્પાદિકોમાંથી બીજા સ્થાને લઇ જાય છે, તેમ મન ઇંદ્રિયોનો સ્વામી આ જીવાત્મા, મન તથા ઇંદ્રિયોને એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જતી વખતે સાથે લઈ જાય છે, અને પછી તે કાન, આંખ, ત્વચા, જીભ અને નાક એ ઇંદ્રિયોનો તથા મનનો આશ્રય લઇને વિષયોને ભોગવેછે. ૮-૯

મૂઢ લોકો તેને શરીરમાં રહેતાં, નીકળી જતાં તેમજ ઇંદ્રિયોથી યુક્ત થઇને ભોગ ભોગવતાં જોઇ શકતા નથી; જ્ઞાનચક્ષુવાળાઓજ જોઇ શકેછે. ૧૦

યત્ન કરનારા યોગીઓ એને આત્મામાં રહેલો જોઇ શકેછે. મલીન બુદ્ધિવાળા અવિવેકી યત્ન કરવા છતાં પણ તેને જોઈ શકતા નથી. ૧૧

જે તેજ સૂર્યમાં રહીને અખિલ જગતને પ્રકાશ આપેછે અને જે તેજ ચંદ્રમાં તથા અગ્નિમાં રહેલું છે તે તેજને મારૂંજ જાણ. ૧૨

પૃથ્વીમાં પેસીને હુંજ સર્વ ભૂતોને મારા ઓજસવડે ધારણ કરૂંછું, તથા રસદાયક ચંદ્ર બનીને હુંજ સર્વ ઔષધિઓને પોષુંછું. ૧૩

જઠરાગ્નિ થઇને હુંજ પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહ્યો છું અને પ્રાણ તથા અપાનની સાથે ભળીને ચારે પ્રકારના અન્નને પચાવુંછું. ૧૪

સર્વના હૃદયમાં સ્મૃતિ, વિસ્મૃતિ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, એ સર્વ મારાવડેજ થાય છે. વળી સર્વ વેદોમાંથી જે જાણવાનું તે પણ હું છું, અને વેદોનો કર્તા તથા વેદવેતા પણ હુંજ છું. ૧૫

આ સંસારમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા જે બે પુરુષ (પદાર્થ) છે, તેમાં સર્વ ભૂતોને ક્ષર (નાશવંત) કહેછે અને તેમાં રહેનારા અવિનાશી જીવાત્માને અક્ષર કહેછે. ૧૬

પરંતુ 'પરમાત્મા' એવા નામથી શાસ્ત્રોએ કહેલો ઉત્તમ પુરુષ તો એ બંનેથી જુદોજ છે, કે જે અવિનાશી ઇશ્વર ત્રણે લોકમાં ભરપૂર હોઇને સર્વનું પોષણ કરેછે.૧૭

હું જે કારણે એ ક્ષર પદાર્થથી અતીત છું, તેજ કારણસર એ અક્ષર પદાર્થથી પણ ઉત્તમ છું, અને તેથીજ લોકોમાં અને વેદોમાં 'પુરુષોત્તમ' નામથી પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮

હે ભારત! જે મોહરહિત થઇને મને એવો 'પુરુષોત્તમ' જાણેછે તેજ 'સર્વજ્ઞ' છે, અને તેજ સર્વ ભાવવડે મને ભજી શકેછે. ૧૯

હે નિષ્પાપ ભારત! એ પ્રમાણે આ જે ગુહ્યમાં ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, તેને સમજ્યાથીજ પુરુષ બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થાયછે. ૨૦

અધ્યાય પંદરમો સમાપ્ત.

---:o:---

અધ્યાય ૧૬મો—દૈવાસુરસંપદ્દવિભાગયોગ.

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

નિર્ભયતા, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં વિશેષ સ્થિરતા, દાતાપણું, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરળતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, ચાડી ન કરવી, ભૂતમાત્ર પ્રત્યે દયા, અલોલુપતા, નમ્રતા, લજ્જા, સ્થિરતા, તેજસ્વીપણું, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ અને નિર્માનતા, આ લક્ષણો હે ભારત ! દૈવી સંપત્તિ સહિત જન્મેલા પુરુષોમાં સ્વભાવથીજ હોય છે. ૧–૩

હે પાર્થ ! આસુરી સંપત્તિ સહિત જન્મનારમાં સ્વભાવથીજ દંભ, ગર્વ, માનીપણું, ક્રોધ, કઠોર ભાષણ અને અજ્ઞાન હોય છે. ૪

આમાં દૈવી સંપત્તિ મોક્ષદાયક અને આસુરી બંધનકારક માની છે. હે પાંડવ ! તું દૈવી સંપત્તિ સહિત જન્મેલો હોવાથી શોક ન કર. ૫

આ જગતમાં દૈવી અને આસુરી એમ બે પ્રકારના જીવ પેદા થાય છે, તેમાં દૈવી જીવો વિષે આગળ વિસ્તારથી કહ્યું. હવે હે પાર્થ ! આસુરી જીવો વિષે સાંભળ. ૬

શું કરવા જેવું ને શું ન કરવા જેવું, એની તો આસુરી જીવોને જાણજ હોતી નથી. વળી તેમનામાં શૌચ, આચાર કે સત્ય પણ હોતાં નથી. ૭

જગતને તેઓ અસત્ય, નિરાધાર, ઇશ્વર વિનાનું તથા પરસ્પર કાર્યકારણતા વિનાજ બનેલું માનેછે, અને વિષયોપભોગ વિના બીજો હેતુ એમાં શું હોય ? એમ કહેછે. ૮

એવા ઉંધા વિચારો પકડીને તે અહિતકારી, ઉગ્રકર્મી તથા અલ્પબુદ્ધિ નષ્ટાત્માઓ જગતને જાણે કે લૂંટીને નષ્ટ કરવા સારૂજ પ્રવર્તે છે ! ૯

લંબાયા કરીને તથા એક પછી એક વધ્યા કરીને કદિ પુરીજ ન થાય એવી જે ભોગેચ્છાઓ, તેને દિવસાનુદિવસ આધિન થતા ચાલી દંભ, માન તથા મદથી ભરેલા તે દુરાચારીઓ મોહને લીધે ભળતાજ વિચારો પકડી લેછે, અને તેથી પછી અપવિત્ર કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૦

" ભોગવિલાસજ સર્વશ્રેષ્ટ વસ્તુ છે " એવા નિશ્ચયવાળા હોવાથી તેઓ મરતાં સુધી તેને લગતીજ અપાર ચિંતાઓમાં ડૂબ્યા રહેછે. ૧૧

આશાઓના સેંકડો પાશથી બંધાઇને તથા કામ-ક્રોધપરાયણ રહીને તેઓ યથેચ્છ ભોગોને માટે અન્યાયથી ધન ભેગું કરવા મથેછે. ૧૨

આજે મેં આ મેળવ્યું, હવે આ મનોરથને પામીશ, આટલું ધન તો છે ને વળી બીજું આટલું પ્રાપ્ત થશે, આ શત્રુને તો મેં હણ્યો, હવે બીજાઓને પણ હણીશ; હું ધણી, હું ભોગી, હું સિદ્ધ, હું બળવાન, હું સુખી, હું ધનવાન, હું માણસોવાળો, મારા સમાન બીજો કોણ છે? આટલું ભેગું કરી લઉં એટલે પછી હું અમુક તમુક યજ્ઞ કરીશ, દાન કરીશ, મોજશોખ કરીશ, આવા આવા અજ્ઞાનમય તરંગોમાં મોહી પડેલા તથા ચિત્તની અનેક ભ્રમણાઓથી ભ્રમિત બનીને મોહજાળમાં ફસાઇ ગયેલા તે કામભોગમાં અતિ આસક્તિવાળા આસુરી લોકો અંતે ગંદા નરકમાંજ પડેછે. ૧૩–૧૬

પોતાને વખાણ્યા કરનારા, અનમ્ર અને ધનમાનના મદવાળા તેઓ યજ્ઞાદિ કાંઈ કરે તોપણ તે વિધિ રહિત, નામ માત્રનું અને પોતાની મોટાઇ બતાવવા માટેજ કરેછે. ૧૭

આ પ્રમાણે સદાય અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ, એને વશ રહીને તેઓ પોતાના તથા પરાયા દેહમાં રહેલો જે હું, તેની ઇર્ષા અને નિંદા કરેછે. ૧૮

એવા દ્વેષી, ક્રૂર અને સદા અશુભ કાર્ય કરનારા નરાધમોને આ સંસારમાં હું આસુરી યોનિઓમાં નાખુંછું. ૧૯

હે કૌંતેય ! એ પ્રમાણે જન્મોજન્મ આસુરી યોનિમાં પડવાથી તે મૂઢાત્માઓ મને ન પામતાં ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પામેછે. ૨૦

આ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ પોતાથીજ પોતાનો નાશ કરાવનારાં નરકનાંજ દ્વાર છે, માટે મનુષ્યે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો. ૨૧

હે કૌંતેય ! નરકનાં એ ત્રણ દ્વારોથી છુટેલો મનુષ્યજ પોતાનું કલ્યાણ આચરી શકીને તેને પરિણામે પરમ ગતિને પ્હોંચેછે. ૨૨

એને બદલે જે શાસ્ત્રવિધિને ત્યજી કામનાઓનેજ વશ વર્તેછે, તેને નથી મળતી સિદ્ધિ, નથી મળતું સુખ કે નથી મળતી ઉત્તમ ગતિ. ૨૩

માટે કરવા યોગ્ય શું ને ન કરવા યોગ્ય શું, તેનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણ ગણીને તથા શાસ્ત્રે કહેલા વિધાનને જાણીને તે પ્રમાણેજ તારે કાર્ય કરવું જોઇએ. ૨૪

અધ્યાય સોળમો સમાપ્ત.

——:૦:——

અધ્યાય ૧૭મો—શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ.

અર્જુન બોલ્યાઃ—

હે કૃષ્ણ! જેઓ શ્રદ્ધાવાન છતાં માત્ર અજ્ઞાનના લીધેજ શાસ્ત્રવિધિરહિત યજ્ઞ કરેછે તેમની નિષ્ઠા કેવી? સાત્વિકી, રાજસી કે તામસી? ૧

શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ—

દેહધારીઓની તે શ્રદ્ધા સ્વભાવથીજ સાત્વિકી, રાજસી અને તામસી, એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. હવે તે વિષે સાંભળ. ૨

હે ભારત! પોતપોતાની જેવી બુદ્ધિ હોય તેવીજ શ્રદ્ધા સર્વ કોઇને થાય છે. આ પુરુષ અત્યારે જેવો પણ છે, તે તેની પૂર્વની તેવી શ્રદ્ધાને લીધેજ છે અને ભવિષ્યમાં પણ અત્યારે તેની જેવી શ્રદ્ધા હશે તેવોજ તે બનશે. ટુંકમાં આ પુરુષ શ્રદ્ધામયજ છે. ૩

સાત્વિકી શ્રદ્ધાવાળાઓ દેવોને પૂજેછે, રાજસી શ્રદ્ધાવાળા યક્ષ–રાક્ષસોને પૂજેછે, અને બીજા તામસી શ્રદ્ધાવાળા ભૂતપ્રેતોને પૂજેછે. ૪

ઈચ્છા અને આસક્તિના બળથી પ્રેરાયલા જે દંભી તથા અહંકારીઓ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ ઘોર તપ કરેછે, તથા શરીરમાંના ઇંદ્રિયસમૂહને તેમજ મને—આત્માને દુર્બળ કરેછે, તેવા અવિવેકીઓને આસુરી બુદ્ધિવાળા જાણ. ૫-૬

વળી આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં હોઇને તેમાંથી પોતપોતાની પ્રકૃતિને ગોઠે તે તે પ્રકારનાંજ દરેકને તે પ્રિય હોય છે, તેના આ ભેદ હવે સાંભળ. ૭

આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને રૂચિને વધારનારા તથા ઘૃતાદિ સ્નેહયુક્ત, સ્વાદિષ્ટ, પોષક અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવા આહાર સાત્વિક જનોને પ્રિય હોય છે. ૮

કડવા, ખાટા, ખારા, અતિઉષ્ણ, લૂખા, દાહક તથા દુઃખ, શોક અને વ્યાધીને ઉપજાવનારા આહારો રાજસી જનોને પ્રિય હોય છે. ૯

એક પહોર વીતેલું, સ્વાદ ઉડી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, ટાઢું, એઠું અને અપવિત્ર ભોજન તામસી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. ૧૦

ફળાશારહિત પુરુષ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને તથા શાન્ત ચિત્તથી જે શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞ કરેછે, તે યજ્ઞ સાત્વિક છે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફળની ઇચ્છાથી કે દંભ માટે જે યજ્ઞ થાય, તેને રાજસ યજ્ઞ જાણવો. ૧૨

શાસ્ત્રવિધિરહિત, અન્નદાનરહિત, મંત્રરહિત, દક્ષિણારહિત અને શ્રદ્ધારહિત યજ્ઞને તામસ યજ્ઞ કહેછે. ૧૩

દેવ, દ્વિજ, ગુરૂ અને જ્ઞાનીનું પૂજન, તથા સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, એ શરીરનું તપ કહેવાય છે. ૧૪

ઉદ્વેગ ન કરે તેવું, સાચેસાચું, પ્રિય અને હિતકારક બોલવું તથા પારમાર્થિક વિષયોનો અભ્યાસ કરવો, એને વાણીનું તપ કહેછે. ૧૫

મનની પ્રસન્નતા, શાન્ત સ્વભાવ, મૌન, આત્મનિગ્રહ અને ભાવોની સંશુદ્ધિ, એને મનનું તપ કહેછે. ૧૬

ફળની ઈચ્છા વિનાના યોગયુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલું ઉપલું ત્રણે પ્રકારનું તપ સાત્વિક કહેવાય છે. ૧૭

જે તપ સત્કાર, માન કે પૂજા મેળવવાને અથવા દંભને અર્થે કરાય છે, તેવા અસ્થિર અને નાશવંત તપને શાસ્ત્રોએ રજોગુણી કહ્યુંછે. ૧૮

દુરાગ્રહથી પીડા ખમીને કિંવા બીજાની હાનિ અર્થે કરાતા તપને તામસ કહેછે. ૧૯

પોતાનું કર્તવ્ય માનીને, દેશ, કાળ તથા પાત્રને વિચાર કરીને અને પોતાપર ઉપકાર ન કરનાર તથા બદલે ન વાળી શકે એવાને જે દાન અપાય, તેને સાત્વિક દાન કહ્યું છે. ૨૦

ઉપકાર વાળવાને, ફળની ઇચ્છાથી કે દુઃખથી જે દાન અપાય, તેને રાજસ કહ્યું છે. ૨૧

અયોગ્ય સ્થળે, અકાળે, કિંવા અપાત્ર મનુષ્યને અને સત્કારરહિત તથા તિરસ્કારપૂર્વક જે દાન અપાય તેને તામસ કહ્યું છે. ૨૨

બ્રહ્મનાં 'ૐ' 'તત્' અને 'સત્' એ ત્રિવિધ નામ કહેલાં છે, અને તે વડે પૂર્વે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞે સૃજાયા છે. ૨૩

તેટલા માટે બ્રહ્મવાદીઓની યજ્ઞ, દાન અને તપ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ સર્વદા 'ૐ' એવા ઉચ્ચાર પૂર્વકજ શરૂ થાય છે. ૨૪

મોક્ષેચ્છુઓ અન્ય ફળેચ્છા નહિ રાખતાં 'તત્' એવા નામોચ્ચારપૂર્વક યજ્ઞ, દાન અને તપ ઇત્યાદિ વિવિધ ક્રિયાઓ કરેછે. ૨૫

સદ્‌ભાવ (અસ્તિત્વ) અને સાધુભાવ (સારાપણું) દર્શાવવાને બ્રહ્મનું 'સત્' એ નામ યોજાય છે, અને હે પાર્થ ! કર્મની ઉત્તમતા દર્શાવવાને પણ 'સત્' શબ્દ યોજાય છે. ૨૬

યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં જે નિષ્ઠા, તે પણ 'સત્' કહેવાય છે, અને તે અર્થે કરાતા કર્મને પણ 'સત્' એમજ કહેવાય છે. ૨૭

શ્રદ્ધા વિના જે કંઇ હોમાય, દાન અપાય, તપ તપાય કે બીજું કાંઇ પણ કરાય, તે સર્વ 'અસત્' કહેવાય છે. હે પાર્થ ! તે આલોક તેમ પરલોકમાં લાભ આપતું નથી. ૨૮

અધ્યાય સત્તરમો સમાપ્ત.

---:o:---

અધ્યાય ૧૮ મો—મોક્ષસંન્યાસયોગ.

અર્જુન બોલ્યા:—

હે મહાબાહો! હે હૃષીકેશ! હે કેશિનિષૂદન! હું પુનઃ પણ સંન્યાસના તથા જ્ઞાનના તત્વને જુદું જુદું જાણવા ઈચ્છું છું. ૧

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

કંઇએક વિદ્વાનો, ઇચ્છવા યોગ્ય શુભ કર્મોને પણ ત્યજવાં, એને સંન્યાસ કહેછે, અને કંઇએક પંડિતો સર્વ કર્મો કરતા રહી તેના ફળનો ત્યાગ કરવો, એનેજ ત્યાગ કહેછે. ૨

પહેલા પક્ષવાળા કહેછે કે કર્મમાત્ર દોષવાળાં હોવાથી સર્વ કર્મો ત્યાજ્ય છે, ત્યારે બીજા પક્ષવાળા કહેછે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ કર્મો ત્યાજ્ય (તજવા યોગ્ય) નથી. ૩

હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ત્યાગના વિષયમાં મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! ત્યાગ પણ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપ, આ કર્મો ત્યાજ્ય નથી પણ કરવાં જેવાં છે, કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ તો વિદ્વાનોને પણ પાવન કરનારાં છે. ૫

પરંતુ હે પાર્થ! આસક્તિ તથા ફળેચ્છાને ત્યજીનેજ તે કરાવાં જોઇએ, એ પણ મારો ઉત્તમ અને નિશ્ચિત મત છે. ૬

સ્વભાવનિયત કર્મનો ત્યાગ કરવો એ યોગ્ય નથી, છતાં મોહથી તેનો પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો તે ત્યાગ તામસ કહેવાય છે. ૭

દુઃખરૂપ સમજીને કે શરીરશ્રમના ભયથી જે કોઇ કર્મોને ત્યજે, તેનો ત્યાગ રાજસ હોઇને તેથી તે ત્યાગના ફળને પામતો નથી. ૮

હે અર્જુન! કર્તવ્ય છે એમ સમજીને તથા આસક્તિ અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને જે સ્વધર્મનિયત કર્મ કરાય, તે ત્યાગને સાત્વિક માન્યો છે. ૯

જે ત્યાગી અમંગળ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ શુભકર્મમાં આસક્ત થતો નથી, તેજ સત્વગુણી, બુદ્ધિમાન અને સંશયમુક્ત છે. ૧૦

દેહધારીઓને માટે સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ તો શક્યજ નથી, માટે જે કોઇ કર્મોનાં ફળને ત્યજે તેજ ત્યાગી, એમ કહેવાય છે. ૧૧

કરેલાં કર્મનું સારૂં, નરસું અને મિશ્ર, એવું જે ત્રણ પ્રકારનું ફળ, તે ફળેચ્છા નહિ છોડનારા અત્યાગીને

છેવટે મુવા પછી પણ ભોગવવુંજ પડેછે. ફળેચ્છાને ત્યજનારા સંન્યાસીનેજ તે કદિ ભોગવવું પડતું નથી ૧૨

હે મહાબાહો! સર્વ કર્મો બની શકવામાં સાંખ્યશાસ્ત્રે જે પાંચ કારણ આવશ્યક કહ્યાં છે, તે હવે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૧૩

અધિષ્ઠાન, કર્તા, ઇંદ્રિયાદિ જુદાં જુદાં સાધનો, વિવિધ પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા અને પાંચમું કારણ દૈવ છે. ૧૪

શરીર, વાણી કે મનવડે મનુષ્ય જે કાંઇ સારૂં કે વિપરીત કર્મ આરંભેછે, તેમાં એ પાંચે વસ્તુ કારણરૂપ હોવા છતાં જે કોઇ અશુદ્ધ બુદ્ધિને લીધે કેવળ પોતાનેજ કર્તા સમજેછે, તે દુર્મતિ ખરૂં સમજતો નથી. ૧૫-૧૬

જેને 'હું કર્તા' એવી ઉંધી ભાવના નથી તેમ જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે આ સમગ્ર લોકોને હણીને પણ નથી હણતો કે નથી બંધાતો. ૧૭

જ્ઞાન (જાણવું), જ્ઞેય (જાણવાનું) અને જ્ઞાતા (જાણનારો), એ ત્રણના યોગેજ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને સાધન, ક્રિયા તથા કર્તા, એ ત્રણના યોગેજ કર્મ થઇ શકેછે. ૧૮

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા એને પણ ગુણભેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે, તે હવે યથાવત સાંભળ. ૧૯

જે જ્ઞાનવડે જુદાં જુદાં સર્વ ભૂતોમાં એકજ અવિભક્ત અવિનાશી પરમાત્મતત્વ રહેલું સમજાય, તે જ્ઞાનને સાત્વિક જાણવું. ૨૦

જે જ્ઞાનથી જુદાં જુદાં સર્વ ભૂતોમાં જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા આત્મા રહેલા સમજાય, તે જ્ઞાનને રાજસ જાણવું. ૨૧

જે જ્ઞાનથી મનુષ્ય હેતુ વિનાજ કોઈએક કાર્ય કિંવા પદાર્થને સર્વસ્વ માની લઇ તેમાં આસક્ત થાય છે, તેવા તાત્પર્યરહિત અને અર્થરહિત ક્ષુદ્ર જેવા જ્ઞાનને તામસ કહેલું છે. ૨૨

ફળેચ્છા રહિત મનુષ્યને હાથે જે સ્વધર્મ કિંવા સ્વભાવનિયત કર્મ રાગદ્વેષ વિના અનાસક્તપણે કરાય, તે કર્મ સાત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

વિષયેચ્છુ કિંવા અહંકારી મનુષ્યને હાથે બહુ શ્રમથી જે કર્મ કરાય, તેને રાજસ કહ્યું છે. ૨૪

જે કર્મ ક્ષય, હિંસા, સામર્થ્ય અને પરિણામનો વિચાર ન કરતાં માત્ર મોહથીજ આરંભાય, તે કર્મ તામસ કહેવાય છે. ૨૫

જે કર્તા આસક્તિ વિનાનો, પોતાને કર્તા નહિ માનનારો, ધૈર્ય અને ઉત્સાહવાળો, તથા કાર્યની સિદ્ધિ તેમ અસિદ્ધિમાં હર્ષ શોકાદિ વિકારરહિત છે, તે કર્તા સાત્વિક કહેવાય છે. ૨૬

કર્માસક્ત, કર્મફળને ઇચ્છનારો, લોભી, ઘાતકી, અપવિત્ર તથા સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં હર્ષ શોકવાળો કર્તા રજોગુણી કહેવાય છે. ૨૭

અસ્થિર, અવિવેકી, અનમ્ર, આળસુ, ખેદ પામનારો અને દીર્ઘસૂત્રી (વિચારમાં રહ્યા કરી ઢીલ કર્યા કરનારો) કર્તા તામસી કહેવાય છે. ૨૮

હે ધનંજય! ગુણભેદને અનુસરીને બુદ્ધિ તથા ધીરજના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે, તે સર્વ તને જુદા જુદા કહુંછું તે સાંભળ.

જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ શું ને નિવૃત્તિ શું, કાર્ય શું ને અકાર્ય શું, ભય શેમાં ને અભય શેમાં, તથા બંધ શું અને

મોક્ષ શું, એ યથાવત જાણેછે, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! સાત્વિકી છે. ૩૦

જે બુદ્ધિવડે ધર્મને તથા અધર્મને અને કાર્યને તથા અકાર્યને યથાવત જાણી શકાય નહિ, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ! રાજસી છે. ૩૧

જે બુદ્ધિ અજ્ઞાનમય હોઇને અધર્મને ધર્મ માનેછે અને સર્વ અર્થ હોય તેથી ઉલટાજ માનેછે, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! તામસી છે. ૩૨

જે ધીરજવડે મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓ એકનિષ્ઠાથી યોગને અનુકૂળ બનાવાય, તે ધીરજ હે પાર્થ ! સાત્વિકી છે. ૩૩

હે અર્જુન ! જે ધૈર્યવડે ફળાકાંક્ષી મનુષ્ય પ્રસંગને અનુસરીને ધર્મ, અર્થ અને કામ, એનીજ ઇચ્છા તથા પ્રયત્ન કર્યા કરેછે, તે ધૈર્ય હે પાર્થ! રાજસી છે. ૩૪

જે ધીરજવડે દુર્બુદ્ધિ મનુષ્ય ઉંઘને, ભયને, શોકને, ખેદને તથા મદને છોડતો નથી, તે ધીરજ હે પાર્થ ! તામસી છે. ૩૫

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હવે સુખના પણ ત્રણ પ્રકાર મારાથી સાંભળ. આત્મબુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉપજતા જે અનુપમ સુખમાં મનુષ્ય અભ્યાસ કરવાથી રમણ કરી શકીને સર્વ દુ:ખોના અંતને પામેછે, તથા જે સુખ આરંભમાં વિષ જેવું, પણ પરિણામે અમૃત જેવું હોય છે, તે સુખને સાત્વિક કહ્યું છે. ૩૬–૩૭

જે સુખ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉપજે, અને જે પ્રથમ અમૃત જેવું પણ છેવટે વિષ જેવું હોય, તેને રાજસ કહ્યું છે. ૩૮

જે સુખ પ્રથમ તેમ છેવટે પણ મનુષ્યને મોહમાંજ નાખે, તથા જે નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉપજેલું હોય, તેને તામસી કહ્યું છે. ૩૯

ટુંકમાં એવો કોઇપણ પ્રાણી કે પદાર્થ પૃથ્વી, આકાશ કિંવા દેવલોકમાં નથી કે જે પ્રકૃતિજન્ય ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય. ૪૦

હે પરંતપ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એમનાં કર્મો પણ તેઓના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણો પ્રમાણે જુદાં જુદાં હોય છે. ૪૧

શમ (મનોનિગ્રહ), દમ (ઇંદ્રિયનિગ્રહ), તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન અને આસ્તિકતા, એ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. ૪૨

શૌર્ય, તેજસ્વિતા, ધૈર્ય, ચાતુર્ય, યુદ્ધમાંથી નાસવું નહિ, દાન અને પ્રભુત્વ–મોટું મન, એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવ જન્ય કર્મ છે. ૪૩

ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર, એ વૈશ્યનાં સ્વભાવ-જન્ય કર્મ છે, અને શૂદ્રને માટે સેવા વિષયક કર્મ સ્વાભાવિક છે. ૪૪

પોતપોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મોમાં મચ્યો રહેનાર મનુષ્ય અવશ્ય પરમ સિદ્ધિને પામેછે. હવે પ્રથમ તો તેવો મનુષ્ય સામાન્ય સિદ્ધિને કેવી રીતે પામેછે તે સાંભળ. ૪૫

જેનાથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ છે, અને જે આ સમગ્ર જગતમાં વ્યાપી રહેલ છે, તે પરમાત્માની પૂજા પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મવડે કરનારજ તે સિદ્ધિને પામેછે. ૪૬

માટે સુખથી આચરી શકાય એવા પરધર્મ કરતાં ઓછા ગુણવાળો કિંવા કઠિન દેખાય તોપણ સ્વધર્મજ

વધારે શ્રેયકારક છે. વળી સ્વભાવનિયત કર્મ કરવાથી પાતક પણ લાગતું નથી. ૪૭

માટે હે કૌંતેય! સ્વભાવજન્ય કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ તેને ત્યજવું નહિ, કેમકે ધૂમાડાથી ઢંકાયલા અગ્નિની પેઠે બધાંજ કર્મ દોષથી આવૃત્ત છે. ૪૮

એ પ્રકારે સ્વધર્મ—કર્મને આચરતાં આચરતાં મનુષ્ય જ્યારે સર્વત્ર અનાસક્ત બુદ્ધિવાળો, જિતાત્મા અને નિઃસ્પૃહ થાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળો થઇ સંન્યાસના યોગ-વડે શ્રેષ્ઠ 'નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ'ને પામેછે. ૪૯

હે કૌંતેય! એ સિદ્ધિને પામ્યા પછી મનુષ્ય જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠારૂપ બ્રહ્મને જે પ્રકારે પામેછે, તે હવે મારાથી ટુંકામાં સાંભળ. ૫૦

વિશુદ્ધ—અનાસક્ત બુદ્ધિ સંપન્ન મુમુક્ષુ ધીરજથી મનને નિયમમાં લાવીને, શબ્દાદિ વિષયોને ત્યજીને અને રાગદ્વેષને દૂર કરીને, તથા એકાંતને સેવનારો, હલકો આહાર કરનારો, મન, વાણી, કાયાને નિયમમાં રાખનારો, નિત્ય ધ્યાનયોગ પરાયણ રહેનારો અને વૈરાગ્યનો સારી રીતે આશ્રય કરનારો થઇને, તેમજ અહંકાર, દુરાગ્રહ,

કામ, ક્રોધ, મદ તથા સંગ્રહ, એ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને, જ્યારે સર્વત્ર મમતા વિનાનો અને શાન્ત બનેછે ત્યારેજ તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે. ૫૧–૫૩

બ્રહ્મ જિજ્ઞાસુ આ પ્રમાણે જ્યારે પ્રસન્ન ચિત્તવાળો બનીને કશાનો શોક કે આકાંક્ષા કરતો નથી અને સર્વ ભૂતોમાં સમદૃષ્ટિવાળો થાય છે, ત્યારે તે મારી પરાભક્તિને પામેછે. ૫૪

હું જેટલી મહત્તાવાળો છું અને જે કાંઇ છું તે વાત તે એવી પરાભક્તિવડેજ તત્વથી–યથાવત–જાણી શકેછે, અને એમ તત્વથી જાણ્યા પછીજ તે મારામાં પ્રવેશી શકેછે. ૫૫

સદા મારોજ આશ્રય રાખીને પોતાનાં સર્વ કર્મ કર્યાં કરનાર ઉપરોક્ત ક્રમથી મારો કૃપાપાત્ર બનીને તે અનાદિ તથા અવિનાશી એવા પદને--પરમ સિદ્ધિને–પામેછે. ૫૬

માટે તું મનવડે સર્વ કર્મો સદા મને અર્પણ કરતો રહીને મનેજ સર્વસ્વ માનનારો થા, તથા બુદ્ધિયોગનો આશ્રય લઇને સદા મારામાંજ ચિત્ત રાખવાવાળો થા. ૫૭

એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્ત રાખવાથી તું મારી કૃપા-વડે સર્વ અંતરાયોને તરી જઇશ, અને જો તું અહંકારથી મારૂં કહેવું નહિ સાંભળે તો વિનાશને પામીશ. ૫૮

અહંકારથી તું માનેછે કે 'યુદ્ધ નહિ કરૂં' પણ તારો એ નિશ્ચય મિથ્યા થશે, અને તારી ક્ષાત્ર પ્રકૃતિજ તને યુદ્ધમાં ખેંચી જશે. ૫૯

હે કૌંતેય ! સર્વની પેઠે તું પણ પોતાના સ્વભાવ-જન્ય કર્મ સાથે બંધાયલો હોવાથી મોહને લીધે અત્યારે જે કરવા ઇચ્છતો નથી, તે છેવટ પ્રકૃતિને વશ થઇને પણ તું કરીશજ. ૬૦

હે અર્જુન ! જે ઈશ્વર સદા સર્વભૂતોના હૃદય પ્રદે-શમાં રહેલો હોઇને તેમને પોતાની યોગ માયાવડે યંત્રપર બેસાડેલાં પુતળાંઓની પેઠે ચલાવી રહ્યો છે, તે પરમાત્મા-નેજ શરણે સર્વ ભાવથી જા. હે ભારત ! તેની કૃપાથીજ તું પરમ શાન્તિને તથા શાશ્વત ધામને પામીશ. ૬૧-૬૨

આ પ્રમાણે મેં તને ગુહ્યથી પણ ગુહ્યતર જ્ઞાન કહ્યું; હવે તેનો પુરેપુરો વિચાર કરીને જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ૬૩

ફરી પણ સર્વ ગુહ્યોમાં ગુહ્યતમ એવું મારૂં સારભૂત વચન સાંભળ. તું મને અત્યંત પ્રિય હોવાથી તારૂં હિત તને કહું છું કે "મારામાંજ મન રાખ, મારોજ ભક્ત થા, મારૂંજ પૂજન કર અને મનેજ નમસ્કાર કર." તું મારો પ્રિય હોવાથી તને પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે એથી તું મનેજ પ્રાપ્ત થઇશ. ૬૪-૬૫

માટે સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને મને એકનેજ શરણ થા. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, શોક ન કર. ૬૬

આ ગુહ્ય જ્ઞાન તારે અતપસ્વીને, અભક્તને, સેવા રહિતને, સાંભળવાની ઇચ્છા વગરનાને તથા મારો દ્વેષ કરનારને કહેવા જેવું નથી. ૬૭

આ પરમ ગુહ્ય જ્ઞાન જે કોઇ મારા ભક્તોને સમજાવશે, તે પણ નિઃસંશય મારી પરાભક્તિ કરીને મનેજ આવી મળશે. ૬૮

સકળ મનુષ્યોમાં તેના કરતાં મારૂં વધારે પ્રિય કરનાર કોઇ નથી, અને મને પણ આ ભૂમિમાં તેનાથી વધારે પ્રિય કોઇ નથી. ૬૯

આપણા બેઉના આ ધર્મવર્ધક સંવાદનું જે સદ્-ભાવથી અધ્યયન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞવડે મારૂં પૂજન કર્યું એમ હું સમજું છું. ૭૦

જે મનુષ્ય દ્વેષરહિત અને શ્રદ્ધાવાન થઇને આ ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરશે, તે પણ પાપોથી મુક્ત થઇને પુણ્યકર્મવાળાઓને પ્રાપ્ત થનારા શુભ લોકોને પામશે. ૭૧

હે પાર્થ ! તેં આ જ્ઞાન એકાગ્રચિત્તે સાંભળ્યું? અને હે ધનંજય! તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ સર્વથા નાશ પામ્યો? ૭૨

અર્જુન બોલ્યા:—

હે અચ્યુત! આપના પ્રસાદથી મને કર્તવ્યની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઇ છે અને મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. હવે હું સંદેહરહિત થયો છું અને આપના વચન પ્રમાણેજ કરીશ. ૭૩

સંજય બોલ્યા:—

હે ધૃતરાષ્ટ્ર! એ પ્રમાણે ભગવાન વાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુન વચ્ચેનો આ અદ્ભુત તથા રૂવાં ઉભાં કરે એવો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ૭૪

ભગવાન વ્યાસના પ્રસાદથી આ પરમ ગુહ્ય યોગ કે જેને સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ કહેતા હતા, તે મેં સાંભળ્યો. ૭૫

હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન્! કેશવ અને અર્જુનના આ અદ્ભુત અને પુણ્યદાયક સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું, ૭૬

અને શ્રીહરિના તે અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપને પણ સંભારી સંભારીને હે રાજન્! મને મહાન આશ્ચર્ય થાય છે અને હું રહીને રહીને આનંદ પામું છું. ૭૭

જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને જ્યાં અર્જુન જેવો ધનુર્ધારી છે, ત્યાંજ સંપત્તિ, વિજય, ઐશ્વર્ય અને અચળ નીતિ છે, એમ મારો મત છે. ૭૮

અધ્યાય અઢારમો સમાપ્ત.

પ્રકટ કરનાર:—શા. હરિદાસ જાદવજી,
નરનારાયણનું મંદિર, કાલકાદેવી રસ્તો, મુંબઈ, ૨,
છાપનાર:—શા. મગનલાલ જગજીવનદાસ,
શ્રી 'સરસ્વતી' છાપખાનું, ૩૫૬, નાગદેવી રસ્તો, મુંબઈ, ૩.



ઉપકાર.

મરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની રજાથી તે ખાતાં તરફથી સરલાર્થ સહિત શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાની આવૃત્તિ છઠ્ઠીમાંથી આ લખાણ લઇને છાપ્યુ છે અને શ્રી અખંડા-નંદે અત્રેના નરનારાયણની ભજન મંડળી માટે આ ગીતા છાપવાની **બીનસ્વાર્થે** પરવાનગી આપી તેથી એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. આ ચોપડી મફત વહેંચવામાં આવી છે.

લી૦ પ્રસિદ્ધ કર્તા.

—:o:—